

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ AZƏRBAYCANIN
İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Aslanlı Fərid İsmayıl

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **20__-ci il**

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ AZƏRBAYCANIN
İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404-İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Ekonometriya

Qrup: 78

Magistrant:

Aslanlı Fərid İsmayıl

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

imza

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Aslanlı Fərid İsmayıl oğlu and içirəm ki, “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının Azərbaycanın iqtisadi göstəricilərinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Pandemiya müxtəlif sənayə və xidmət sahələrinə, həmçinin qeyri-maddi fəaliyyət növlərinə, əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə ciddi təsir etdiyi üçün bu təsirlərin araşdırılması və təsirlərin zərərlərinin nə zaman aradan qalxacağı ilə bağlı tədqiqat aparılması zərurəti aktuallaşmışdır. Təbiidir ki, hər bir dövlətin başlıca vəzifələri iqtisadi stabilliyə nail olunması, əhalinin sosial rifahının yüksəlməsidir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin məqsədi pandemiyanın dünya iqtisadiyyatında və Azərbaycan iqtisadiyyatında qoyduğu təsirləri müəyyən etmək və bu təsirlərin aradan qaldırılması və ya effektiv istifadəsi ilə bağlı məsələləri öyrənməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: İqtisadi göstəricilərə çox sayda faktorların, xüsusilə də, 2020-ci ildə baş vermiş Vətən müharibəsinin eyni zamanlı təsirini nəzərə alaraq analizdə elmi abstraksiya metodu ilə tətbiq edilmişdir və ayrı-ayrı iqtisadi göstəricilərin nəticələrinin sintezi aparılaraq nəticələr əldə edilib.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını koronavirus pandemiyasının iqtisadi göstəricilərə təsirləri barədə yerli və xarici tədqiqatçıların araşdırmaları, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının və beynəlxalq qurumların dərc etdikləri statistik məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Pandemiyanın kəskin dövrlərində uzun müddət davam edən karantin rejimi bir çox informasiya bazalarının əlçatanlığını azaltdığı və ya məlumatların yenilənməsində ləngimələrə səbəb olduğu üçün koronavirus pandemiyasının ölkənin iqtisadi göstəricilərinə təsirləri barədə kifayət qədər geniş araşdırmalar aparılmamışdır ki, bu da istifadə olunması mümkün olan mənbələrin sayının az olmasına səbəb olub.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Koronavirus pandemiyasının ani olaraq çox sürətlə dünyada yayılması ölkə iqtisadiyyatına heç vaxt qarşılaşmadığı vəziyyət ilə üz-üzə qoydu. Buna görə də bu sahədəki asılılıqların müəyyən edilməsi gələcəkdəki mümkün oxşar vəziyyətlərdə daha planlı və doğru iqtisadi qərarlar verməsinə fayda verə bilər.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Aparılan tədqiqat işindən alınacaq nəticələr müxtəlif elmi-tədqiqat işlərində istifadə edilə, habelə dövlət qurumlarında koronavirus pandemiyasının nəticələrinin aradan qaldırılmasında istiqamətləri müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Koronavirus pandemiyası, Azərbaycan iqtisadiyyatı, Ümumi Daxili Məhsul, neftin dünya qiyməti

"ECONOMETRICAL ANALYSIS OF THE EFFECT OF CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMY ON AZERBAIJAN'S ECONOMIC PERFORMANCE"

SUMMARY

The actuality of the subject: As the pandemic has a serious impact on various industries and services, as well as non-material activities, the level of income of the population, there is an urgent need to study these effects and when this damage will be recovered. Naturally, the main task of each state is to achieve economic stability and increase the social welfare of the population

Purpose and tasks of the research: The aim of the research is to determine the impact of the pandemic on the world economy and the economy of Azerbaijan, and to study issues related to the recovery or effective use of these effects

Used research methods: Taking into account the simultaneous impact of many factors on economic indicators, in particular, the Patriotic War in 2020, the method of scientific abstraction was applied in the analysis and the results were obtained by synthesizing the results of individual economic indicators.

The information base of the research: The research database consists of studies by local and foreign researchers on the effects of the coronavirus pandemic on economic indicators, statistical data published by the State Statistics Committee of Azerbaijan, the Central Bank of the Republic of Azerbaijan and international organizations.

Restrictions of research: The impact of the coronavirus pandemic on the country's economic performance has not been extensively studied, as the long-term quarantine regime during the acute periods of the pandemic has reduced access to many databases or delayed data updates, leading to a limited number of available resources.

The novelty and practical results of investigation: The sudden, rapid spread of the coronavirus pandemic around the world has put the country's economy in a situation it has never faced before. Therefore, identifying dependencies in this area can help them make more planned and sound economic decisions in similar future situations.

Scientific-practical significance of results: The results of the research can be used in various research activities, as well as to determine the direction in the elimination of the consequences of the coronavirus pandemic in government agencies.

Keywords: Coronavirus pandemic, Azerbaijan's economy, Gross Domestic Product, world oil prices

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
ARDNŞ	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
ETT	Elmi Texniki Tərəqqi
İEOÖ	İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜST	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ İQTİSADI PROSESLƏRƏ TƏSİRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	11
1.1. Koronavirus pandemiyası və onun iqtisadi proseslərə əsas təsirləri	11
1.2. Dünya ölkələrinin pandemiyaya qədərki və pandemiya dövründə iqtisadi vəziyyəti	20
II FƏSİL. PANDEMİYANIN AZƏRBAYCANIN AYRI-AYRI İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK MODELİNİN QURULMASI.....	25
2.1. Pandemiyanın neft qiymətləri vasitəsilə Azərbaycanın iqtisadi göstəricilərinə təsirinin analizi	25
2.2. Azərbaycanın sosial sahələr üzrə iqtisadi göstəricilərinin pandemiya öncəsi və pandemiya dövründəki trendlərinin müəyyən edilməsi.....	39
III FƏSİL. PANDEMİYANIN AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATINA VURDUĞU ZƏRƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI	50
3.1. Pandemiyanın iqtisadi təsirlərinin aradan qaldırılması üçün həyata keçirilən dövlət tədbirləri	50
3.2. Pandemiya əvvəlki iqtisadi göstəricilərin əldə edilməsi üçün həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlər	54
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	60
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	63
ƏLAVƏLƏR.....	67
Cədvəllərin siyahısı	77
Qrafiklərin siyahısı.....	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: 31 dekabr 2019-cu ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) Çinin Uhan şəhərində mənşəyi məlum olmayan pnevmoniya xüsusiyyətləri daşıyan xəstəliyinin yayıldığını elan etdi.

30 yanvar 2020-ci ildə yaranan vəziyyətlə əlaqədar “ictimai sağlamlıqla bağlı beynəlxalq narahatlıq doğuran fəvqəladə vəziyyət” rejimi elan edildi. Artıq bu zaman Fransa, Almaniya və ABŞ kimi dövlətlər də yoluxma halları barədə məlumat verməyə başladılar. Martın 11-də isə ÜST koronavirus pandemiyasının başladığını elan etdi və bu vaxta qədər artıq 114 ölkədə 118 mindən çox insanda bu virus aşkar edilmişdi. 2022-ci ilin may ayına qədər isə artıq 500 milyondan çox təsdiqlənmiş yoluxma halı və 6 milyondan çox ölüm halı qeydə alınıb (<https://www.worldometers.info/coronavirus/>).

Qlobal miqyaslı xəstəliklər, fəvqəladə vəziyyətlər insanların normal həyat şərtlərinə ciddi təsir etdiyi üçün öz növbəsində iqtisadi tələb və təklif amillərinə də ciddi təsir göstərir. COVID-19 pandemiyası da həm dünya iqtisadiyyatında, həm də əhalinin gündəlik məişət həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklərin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Pandemiya müxtəlif sənayə və xidmət sahələrinə, həmçinin qeyri-maddi fəaliyyət növlərinə, əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə ciddi təsir etdiyi üçün bu təsirlərin araşdırılması və təsirlərin zərərlərinin nə zaman aradan qalxacağı ilə bağlı tədqiqat aparılması zərurəti aktuallaşmışdır. Təbiidir ki, hər bir dövlətin başlıca vəzifələri iqtisadi stabilliyə nail olunması, əhalinin sosial rifahının yüksəlməsidir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Araşdırma mövzusunun aktual olması çox vacib məqam olsa da, onunla bərabər tədqiqat işində problemə düzgün yanaşılması, habelə öyrənilmə səviyyəsi də olduqca vacib məqamlardır. Belə ki, koronavirus pandemiyasının ayrı-ayrı ölkələrin və bu ölkələr timsalında Azərbaycanın iqtisadiyyatına təsirlərinin öyrənilməsi yaranmış böhran vəziyyəti ilə daha effektiv mübarizə aparmaq üsullarının müəyyən etməsi üçün iqtisadçılara “bələdçilik” edə bilər.

Nəzərə alsaq ki, COVID-19 pandemiyasının meydana çıxmasından 2 ildən çox müddət keçib bu mövzuda kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır. Mövzu ilə bağlı araşdırma üçün Dünya Bankının, Dünya İqtisadi Forumunun, həmçinin Y.Həsənlı, C.Musayevaya məxsus və Şərqi Asiya ölkələrindən bir sıra tədqiqatçıların tədqiqat işlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin məqsədi pandemiyanın dünya iqtisadiyyatında və Azərbaycan iqtisadiyyatında yaratdığı təsirləri müəyyən etmək və bu təsirlərin aradan qaldırılması və ya effektiv istifadəsi ilə bağlı məsələləri öyrənməkdir. Bu məqsədin əldə edilməsi üçün isə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək nəzərdə tutulmuşdur:

- Koronavirus pandemiyasının meydana çıxdığı dövrdə bazarların və Azərbaycan iqtisadiyyatının yaranmış qeyri-müəyyənliyə reaksiyasının müəyyən edilməsi və dünya ölkələri ilə müqayisəsi;
- Azərbaycanda iqtisadi qərarlar vermək hüququ olan dövlət qurumlarının verdiyi qərarlar və onların nəticələrinin müəyyən edilməsi;
- Pandemiyadan öncəki iqtisadi trendlərin pandemiyaadan necə təsirlənməsinin kəmiyyət və keyfiyyət analizinin aparılması;
- Lokal və qlobal yoluxma saylarının əsas iqtisadi göstərici olan ÜDM-ə təsirinin ekonometrik analizinin aparılması.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin obyektı Azərbaycan Respublikasının dərc olunmuş iqtisadi göstəriciləri, predmeti isə bu iqtisadi göstəricilərin COVID-19 pandemiyası nəticəsində hansı formada dəyişməsidir.

Tədqiqat metodları: Azərbaycanın iqtisadi göstəricilərə çox sayda faktorların, xüsusilə də, 2020-ci ildə baş vermiş Vətən müharibəsinin eyni zamanlı təsirini nəzərə alaraq analizdə elmi abstraksiya metodu ilə tətbiq edilmişdir və ayrı-ayrı iqtisadi göstəricilərin nəticələrinin sintezi aparılaraq nəticələr əldə edilib.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını koronavirus pandemiyasının iqtisadi göstəricilərə təsirləri barədə yerli və xarici tədqiqatçıların

araşdırmaları, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının və beynəlxalq qurumların dərc etdikləri statistik məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Pandemiyanın kəskin dövrlərində uzun müddət davam edən karantin rejimi bir çox informasiya bazalarının əlçatanlığını azaltdığı və ya məlumatların yenilənməsində ləngimələrə səbəb olmuşdur. Həmçinin, pandemiyanın iqtisadi proseslərə təsiri cəmi 2 illik müddəti əhatə etdiyi üçün ekonometrik təhlil zamanı illik iqtisadi göstəricilərdən istifadədə çətinlik yaranır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Koronavirus pandemiyasının ani olaraq çox sürətlə dünyada yayılması ölkə iqtisadiyyatına heç vaxt qarşılaşmadığı vəziyyət ilə üz-üzə qoydu. Buna görə də bu sahədəki asılılıqların müəyyən edilməsi gələcəkdəki mümkün oxşar vəziyyətlərdə daha planlı və doğru iqtisadi qərarlar verməsinə fayda verə bilər.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Aparılan tədqiqat işindən alınacaq nəticələr müxtəlif elmi-tədqiqat işlərində istifadə edilə, habelə dövlət qurumlarında koronavirus pandemiyasının nəticələrinin aradan qaldırılmasında istiqamətləri müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər.

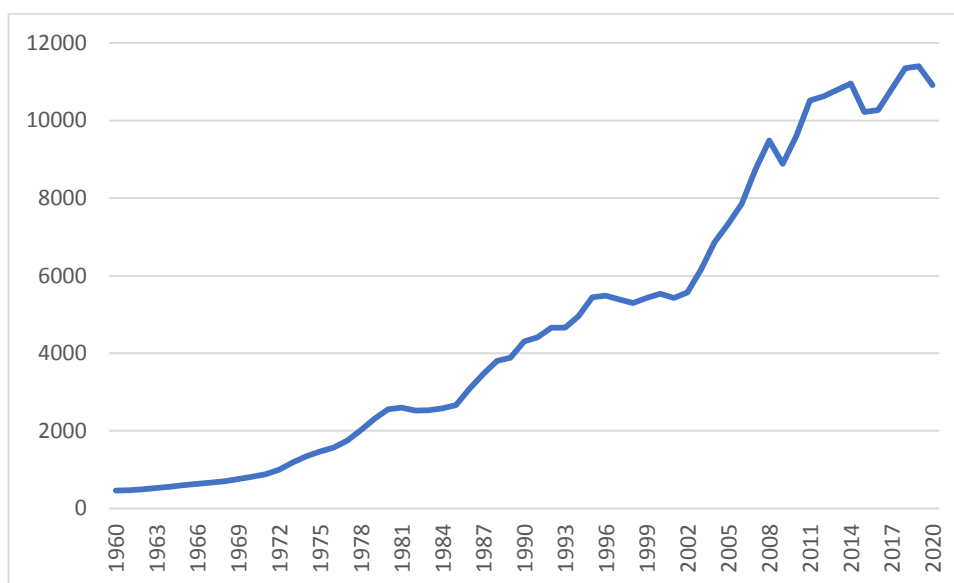
I FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ İQTİSADI PROSESLƏRƏ TƏSİRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Koronavirus pandemiyası və onun iqtisadi proseslərə əsas təsirləri

Koronavirus pandemiyası iqtisadi proseslərə diqqətçəkən dərəcədə təsirlər göstərmişdir ki, bu təsirlərin əsas hərəkətverici qüvvəsi iqtisadi aktivliyin azalması olmuşdur. Belə ki, pandemiyanın özü iqtisadi proseslərə təsir edə biləcək səviyyədə olmasa da, xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün, xəstəlikdən həyatını itirən insanların sayını minimum etmək üçün dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən karantin tədbirləri dünya iqtisadiyyatına milyardlarla dollara başa gəldi. Bəzi ölkələrin ölkə iqtisadiyyatına zərər dəyməməsi üçün karantin tədbirləri tətbiq etməməsinə və ya minimum məhdudlaşdırma tədbirləri həyata keçirməsinə baxmayaraq qlobal iqtisadiyyata dəyən zərər karantin rejimi tətbiq edib-etməməsindən asılı olmayaraq bütün dövlətlərin iqtisadi nəticələrində özünü göstərmişdir.

Dünya üzrə adambaşına düşən gəlir göstəricilərinə baxsaq son illərdə əsas azalma dövrlərinin 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı zamanı, 2017-2018-ci illərdə və koronavirus pandemiyası ilə bağlı olaraq 2020-ci ildə olduğunu görürük.

Qrafik 1: Dünya üzrə adambaşına düşən ÜDM, ABŞ dolları

Mənbə: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>

COVID-19-un yayılması və verdiyi nəticələr dünya ölkələri üzrə fərqli sosial-iqtisadi, siyasi nəticələr verdi, həmçinin fərqli problemlərin daha qabarıq şəkildə özünü göstərməsinə səbəb oldu: tibbi yardımın mövcudluğu və əhatə dairəsi, hökumətlərin reaksiya sürəti, xalqın hakimiyyətə etimadının səviyyəsi, daxili sosial siyasət və əhalinin həyat səviyyəsi məsələləri (bir çox ölkələrdə insanlar gündəlik zəruri olan qazanclarını itirməmək üçün virus simptomları ilə işləməyə və virusu yaymağa davam etdilər). Yeni infeksiya epidemiyasının qarşısını almaq üçün ölkələr müxtəlif tədbirlər gördü: xarici sərhədlər bağlandı, ölkə daxilində nəqliyyat əlaqələri məhdudlaşdırıldı, tam karantin rejimi tətbiq edildi, mağazalar və dövlət müəssisələri bağlandı, işçilər uzaqdan iş rejiminə keçirildi.

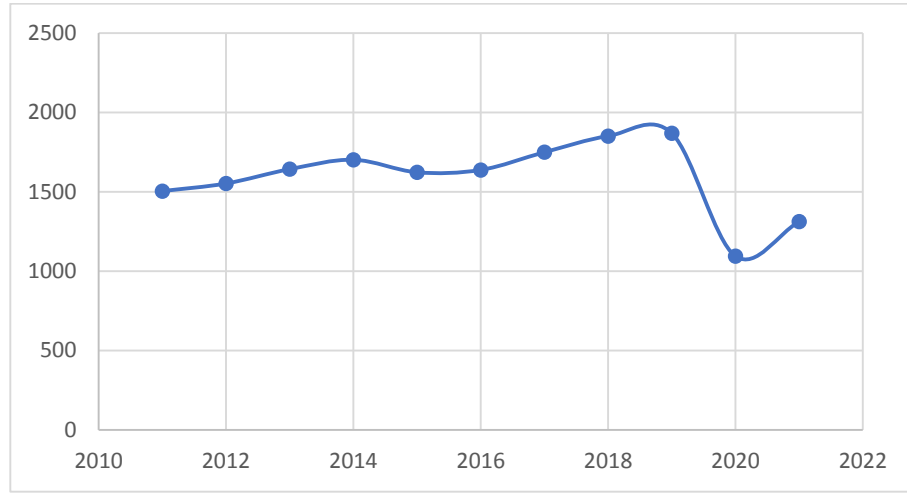
Koronavirus pandemiyası ayrı-ayrı iqtisadi sahələrə müxtəlif dərəcədə təsir etdi. Təsadüfi deyil ki, aviasiya, turizm, ictimai iaşə sahələri demək olar ki, tələbin tam yoxa çıxması ilə ən çox zərər görən sahələrdən oldu. İstehlak malları sahəsində isə alıcılığın yoxa çıxması, yalnız müəyyən müddətə təxirə salınması səbəbindən zərərlər nisbətən az olsa da, kiçik sahibkarlığa çox ciddi ziyan dəydi. Bir neçə iqtisadi fəaliyyət sahəsinə koronavirus pandemiyasının təsirlərini nəzərdən keçirək.

Turizm sektoru: 2019-cu ildə turizm 9 trilyon dollarlıq payla dünya ÜDM-sinin 10%-ni təşkil edirdi. (“Economic impact reports” World Travel and Tourism Council). Bu göstərici ilə turizm kənd təsərrüfatından 3 dəfə daha böyük sahə idi. Dünya Səyahət və Turizm Şurasının hesablamalarına görə turizm sənayesi dünyada üzrə 330 milyon iş yeri təmin edir ki, bu da dünyadakı bütün iş yerlərinin 10%-i deməkdir.

Turizm sahəsi xüsusilə kiçik və orta ölçülü müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi, koordinasiyanın zəif olduğu, hökumətin nəzarət funksiyasının az təsir etdiyi sahədir. Pandemiya turist səyahətlərində 60-80%-lik azalmaya səbəb olmaqla 120 milyondan çox iş yerini təhlükə altına qoydu və bu sektorun pandemiyadan əvvəlki rəqəmlərə çatmasının ən yaxşı halda 2024-cü ildə baş verəcəyi proqnozlaşdırılır. Bunun üçün dövlətlər öz ərazilərinə xarici vətəndaşların daxil olmasına qoyduqları məhdudiyyətləri aradan qaldırılmalı və məhdudlaşdırılan iqtisadi əlaqələr bərpa olunmalıdır. Qrafikdən

də göründüyü kimi 2020-ci ildə dünya turizm bazarı 42% kiçilmiş və bu göstərici ilə 2005-ci ildəki göstəriciyə bərabər olmuşdur (www.worldbank.org).

Qrafik 2: Dünya turizm bazarının həcmi, milyon ABŞ dolları

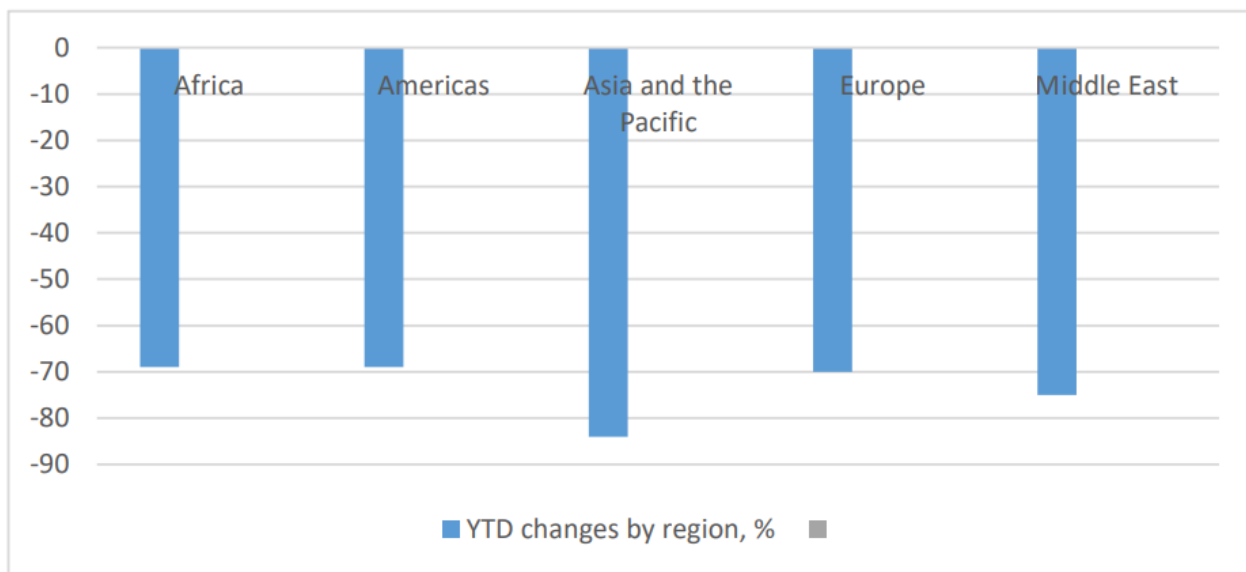
Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/1220218/tourism-industry-market-size-global/>

Əvvəlki dövrlərdə də müxtəlif səbəblərdən turizm sektorunda geriləmələr qeydə alınmışdır. Bu geriləmələr əsasən turizm sahəsində aparıcı yer tutan hər hansı dövlətdə baş verən hadisələrlə bağlı ola bilirdi və adətən bir neçə il ərzində bərpa olunurdu. Lakin COVID-19 pandemiyasının yaratdığı şok dalğası turizm sektoruna çox daha güclü və nə vaxt tam bərpa olunacağı məlum olmayan zərbə vurdu. Yayılan epidemiyalardan başqa turizm sənayesini çökdürən digər səbəblərə başqa ekzogen faktorlar: hərbi münaqişələr və terror təhlükələri, iqlim dəyişikliyi və təbii fəlakətlər, neft və neft məhsullarının kəskin qiymət dəyişməsi, valyuta məzənnələrindəki qeyri-stabillik, maliyyə və iqtisadi böhranlar aid edilə bilər. Bir çox ekspertlərin fikirlərinə görə koronavirus pandemiyası turizm sənayesinə 1950-ci ildən sonra qeydə alınmış ən təhlükəli təsiri etmişdir.

Qrafik 3-dən də göründüyü kimi Asiya və Sakit Okean ətrafı dövlətlərin turizm bazarındakı kiçilmə daha çox (84%) olmuşdur. Bundan əlavə Orta Şərqi (75%), Avropa (70%), Afrika (69%), Amerika (69%) regionlarında da ciddi kiçilmələr qeydə alınmışdır. Asiya regionunun turizm sənayesinin bu qədər çox kiçilməsi pandemiyanın

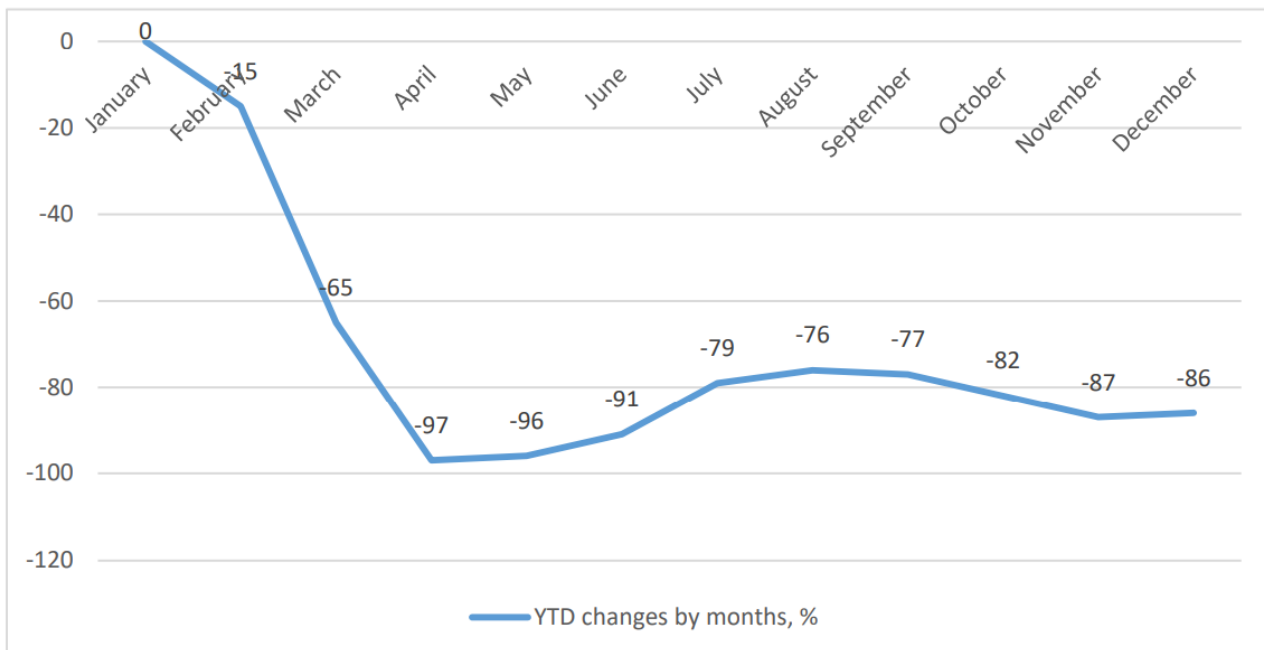
bu regionda başlaması ilə ilə və ən kəskin qapanma tədbirlərinin məhz burada həyata keçirilməsi ilə bağlı idi.

Qrafik 3: Ayrı-ayrı regionlarda turizm bazarının həcmindəki azalma, faizlə

Mənbə: <https://www.unwto.org/tourism-data/international-tourism-and-covid-19>

Qrafik 4: Aylar üzrə dünya turizm bazarının həcmindəki azalma, faizlə

Mənbə: : <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19>

Qrafik 4-dən görüldüyü kimi turizm sektorunun kiçilməsi öz maksimumunu 2020-ci ilin aprel-iyun aylarında yaşayıb. Bu dövrdə dövlətlər tərəfindən hava

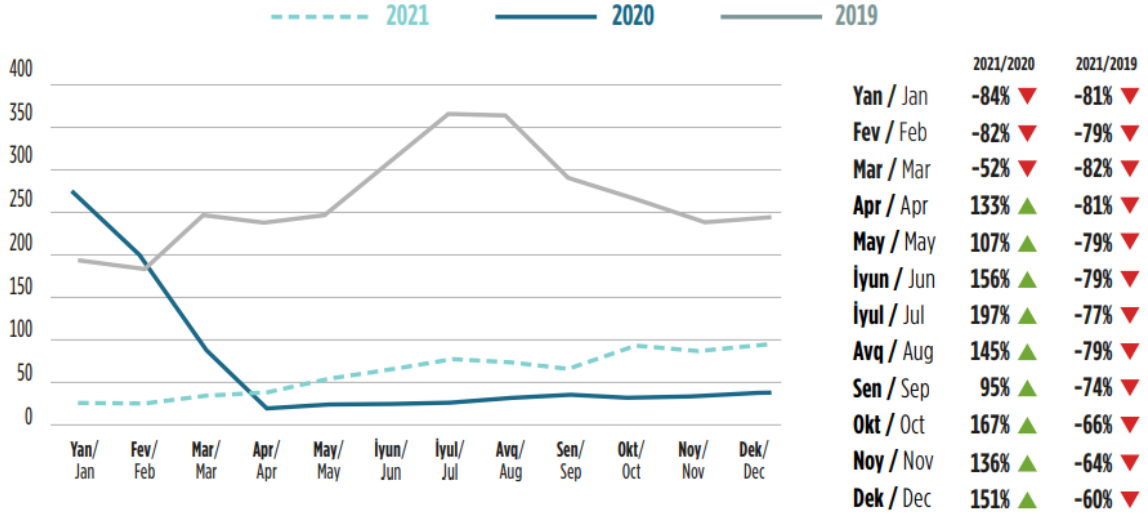
məkanının bağlanması, ölkədaxili karantin məhdudiyyətləri tətbiq edilirdi. Bu dövrdə turizm sektoru ilə bərabər sənişinlərin daşınmasını həyata keçirən hava yolu şirkətləri də gəlirlərində ciddi azalma yaşamışdır. 2020-ci ildə hava yolu şirkətlərinin gəlirlərindəki cəmi azalma 370 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu azalmanın 120 milyard ABŞ dolları Asiya-Sakit okean regionuna, 100 milyard dolları Avropa regionuna, 88 milyard dolları Şimali Amerika, 26 milyard dolları Latın Amerikasını, 22 milyard dolları Mərkəzi Asiya, 14 milyard dolları Afrika regionlarının payına düşür. (<https://www.statista.com/statistics/1106679/coronavirus-airlines-passenger-revenue-region/>)

Ümumilikdə COVID-19 pandemiyasının təsirləri nəticəsində turizm sektorunun cəmi itkisi 4.5 trilyon ABŞ dolları təşkil etmiş, nəticədə 2020-ci ildə 4.9% azalma ilə dünya ÜDM-nin 5.5%-ni turizm sektoru təşkil etmişdir.

Azərbaycanda da turizm sektoru pandemiyanın başlaması ilə böhran vəziyyətinə düşdü. Azərbaycanda ilk yoluxma halı 2020-ci ilin fevral ayında İrandan ölkəyə gəlmiş ölkə vətəndaşında qeydə alınmışdı. Bundan sonra İranla ölkə sərhədinin 2 həftəlik bağlanması qərarı verildi. Təbii ki, bu dövrdə hələ virusun nə qədər müddət davam edəcəyi və nə dərəcədə təhlükəli olduğu barədə aydın fikir mövcud deyildi.

Dövlət Turizm Agentliyinin yaydığı məlumata görə, Azərbaycanın turizmində əsas eniş 2020-ci ilin mart ayında qeydə alınmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, mart ayı Azərbaycanın ən çox turist qəbul etdiyi aydır. Bu da Novruz bayramı ilə bağlı həyata keçirilən şənliklərin məhz bu ayda baş tutması ilə bağlıdır. Statistika görə 2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycana 686.3 min nəfər turist gəlmişdir ki, bu da 2019-cu ilin anoloji dövrü ilə müqayisədə 3.5 dəfə azdır (<https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=A77577973A9280A4E08BE0281ED55AA5#>). Ölkənin daxilində tətbiq edilmiş karantin rejimi, digər dövlətlər, həmçinin qonşu ölkələrlə dövlət sərhədlərinin bağlanması 2020-ci ilin aprel ayından ölkəyə gələn turistlərin sayında ciddi azalmaya səbəb oldu. Bu dövrdə həyata keçirilən səfərlər də əsasən turizm məqsədi daşımayan səfərlər idi.

Qrafik 5: Azərbaycana səfər edən turistlərin sayı aylar üzrə, min nəfər

Mənbə: https://tourism.gov.az/uploads/documents/statistic/december_2021_web.pdf

Dövlət Turizm Agentliyinin dərc etdiyi hesabatda da nəzər salsaq 2020-ci ildəki kəskin eniş dövrünü görə bilərik. Lakin artıq 2021-ci ilin əvvəlindən ölkəyə gələn turistlərin sayında sabit artım tempi görünür. 2022-ci ildə də bu artım tempi özünü saxlasa da, aprel ayınadək hələ də, aylıq 100 min nəfər bariyerini keçmək mümkün olmayıb. Bu da 2019-cu ildə qeydə alınan göstəricilərdən 2-3 dəfə aşağıdır.

Ölkənin yüksək turizm potensialına görə post-neft dövründə ölkə iqtisadiyyatının başlıca gəlir mənbəyi olması gözlənilən turizm sektorunun pandemiya dan aldığı zərbənin bərpa olması Azərbaycan üçün olduqca zəruridir.

Dünya bazarındakı neft qiymətləri: 2011-ci ildə tarixi pik hədlərini yaşayan neft sənayesi sonradan ABŞ kimi hegemon dövlətlərin bu bazara təsirləri nəticəsində ciddi zərbə gördü. 2011-ci ildə 120 dollarlıq həddə olan 1 barrel neftin qiyməti 2015-ci ildə artıq 30 ABŞ dollarına qədər enmişdi ki, bu da Azərbaycanın da daxil olduğu çox sayda əsas ixrac məhsulu neft və neft məhsulları olan ölkələrin iqtisadiyyatında geriləmələrə, proqnozların aşağı çəkilməsinə, sosial-iqtisadi problemlərə səbəb oldu. Tədricən bahalaşaraq 2018-2019-cu illərdə 60-70 dollarlıq qiymətlərə çatan neft sahəsinə növbəti zərbəni isə məlum olduğu kimi koronavirus pandemiyası vurdu.

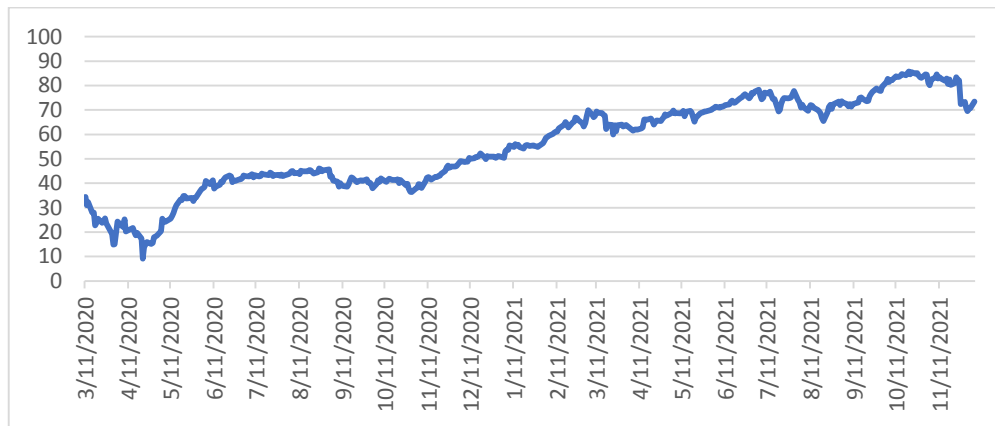
Qrafik 6: Son 10 ildə Brent markalı neftin dünya qiyməti, ABŞ dolları

Mənbə: <https://www.bloomberg.com/quote/CO1:COM>

Belə ki, 2020-ci ilin mart ayında ölkələrin kütləvi karantin rejimi elan edib qapanmalara getməsi iqtisadi aktivliyi aşağı saldı. Bu dövrdə isə şübhəsiz ki, dünyanın başlıca enerji mənbəyi olan neft məhsullarına tələb azaldı. Karantin rejiminin tətbiqindən cəmi bir neçə ay sonra ayrı-ayrı əsas neft idxalatçısı (ABŞ, Yaponiya və s.) ölkələrin neft anbarlarının dolması barədə xəbərlər yayması ilə neft qiymətlərindəki resessiya daha da sürətləndi Brent markalı neftin qiyməti 10 ABŞ dolları səviyyəsinə qədər düşdü. Sektorun yenidən dirçəlməsi isə 2021-ci ilin əvvəlindən özünü göstərməyə başladı.

Qrafik 7: Pandemiya dövründə Brent markalı neftin dünya qiyməti, ABŞ dolları

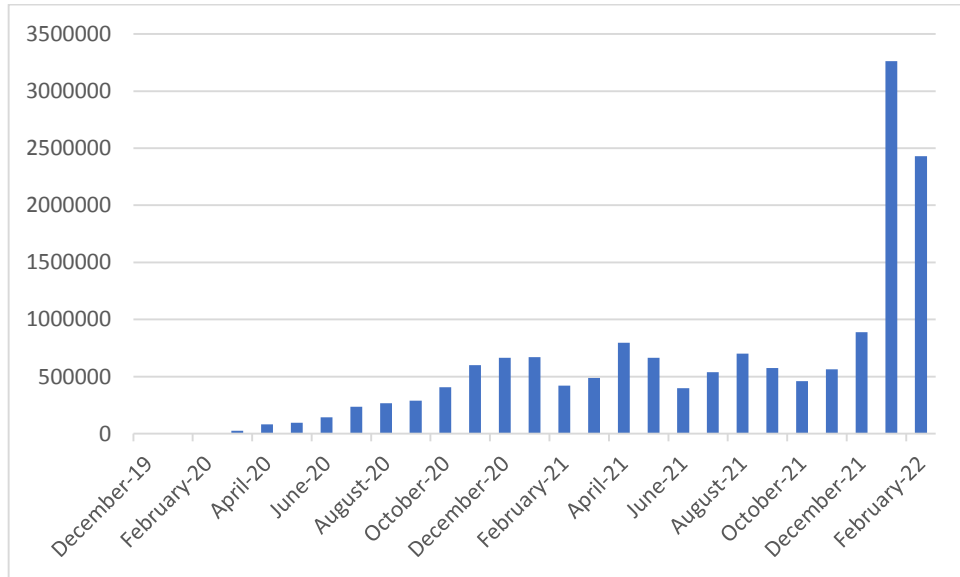

Mənbə: <https://www.bloomberg.com/quote/CO1:COM>

Neftin qiymətinin pandemiya başladığı dövrdən inkişaf xəttinə diqqət edək. Pandemiyanın ilk dalğasının aprel ayındakı pik həddi ilə neftin qiyməti minimum

həddə düşmüşdür. Baxmayaraq ki, bu zaman gündəlik yoluxmaların sayı 100 min nəfər ətrafında idi bazarların pandemiya xəbərinə hazır olmaması, qeyri-müəyyənliklər neftin qiymətində kəskin azalmaya səbəb olmuşdur. Növbəti dalğalarda isə artıq bazar öncədən hazır olduğuna görə belə kəskin eniş qeydə alınmamışdır. Təsadüfi deyildir ki, gündəlik yoluxma saylarına paralel olaraq 2021-ci ilin aprel ayında da neft qiymətində azalma qeydə alınmışdır. Digər dalğalara isə neft qiymətləri əsasən artım tempinin zəifləməsi ilə cavab vermişdir. 2021-ci ilin sonlarına doğru isə azalmaların əsas səbəbləri kimi siyasi amilləri, ABŞ və Yaponiya kimi iri neft rezervlərinə malik dövlətlərin bazara əlavə neft çıxarmasını göstərmək olar. Qiymətlərdəki ən sürətli artım dövrü isə 2021-ci ilin ortalarına təsadüf edir ki, bu artımın əsas səbəbləri artıq bir çox dövlətin qapanmalara getməyəcəyini elan etməsi, həmçinin dünyada artan vaksinasiya templəri olmuşdur.

Qrafik 8: Dünya üzrə COVID-19 virusuna orta gündəlik yoluxma sayı, nəfər

Mənbə: www.macrotrends.net məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Sosial göstəricilər: Koronavirusun ciddi zərər vurduğu sahələrdən biri də ölkələrin sosial göstəriciləri olmuşdur. Güclü iqtisadi əsaslara malik ölkələr öz sosial göstəricilərini koronavirusun iqtisadi təsirlərindən nisbətən qoruya bilsə də, xüsusilə aşağı gəlirli ölkələr bu sahədə koronavirusdan daha çox zərər gördülər.

Pandemiya dövründə dövlətlərin tətbiq etdikləri karantin rejimi ilə bağlı məhdudlaşdırıcı tədbirlər əhali məşğulluğuna ciddi təsir etmişdir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hesablamalarına görə koronavirus pandemiyası dünyada 25 milyona qədər insanı işsiz qoya bilər. Həmçinin aşağı gəlirlilik səbəbindən faktiki iş yeri olsa belə yoxsulluq səviyyəsinin aşağısında yaşayan insanların sayında da 35 milyon nəfərə qədər artım gözlənilir.

Dünya İqtisadi Forumunun hesabatında pandemiyanın 4 milyarda qədər insanın evində özünü təcrid etməsini qeyd etmişdir. Bu da iqtisadi aktivliyin azalmasına, iqtisadi subyektlərin maliyyə çətinliyi keçirməsinə, iş yerlərinin sayının azalmasına səbəb oldu. Bir çox inkişaf etmiş ölkələr iş yerlərinin sayının azalmasının qarşısını almaq üçün iqtisadi subyektlərə maliyyə yardımları və müxtəlif güzəştlərlə iş yerlərinin saxlanmasına çalışsa da, məsələyə qlobal miqyasda baxdıqda qlobal iqtisadiyyat bu mövzuda uğurlu ola bilmədi. Yaranmış problemləri aradan qaldırmaq üçün Beynəlxalq Əmək Təşkilatı müəssisələrə maliyyə yardımları, kredit imkanları, vergi güzəştləri edilməsi, sosial müdafiə fəaliyyətinin genişləndirilməsini tövsiyə edir.

Pandemiya əhali gəlirlərinə ciddi təsir etmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə əhali icbari və könüllü ödənişləri etdikdən sonra sərəncamında qalan gəlirlər 2020-ci ildə 2019-cu illə müqayisədə 0.0093% azalaraq 50.7 milyard manata enmişdir. Bu azalma kiçik görünsə də, nəzərə almaq lazımdır ki, əhali sərəncamda qalan gəlirlərini həm istehlaka, həm də yığma yönəldir. İstehlaka yönələn hissə digər təsərrüfat subyektlərinin gəlirləri qismində çıxış etdiyinə və əhalinin əsas xərclərinin istehlaka yönəldiyini nəzərə alsaq sərəncamda qalan gəlirin multiplikativ effekti yaranır. Buna görə də, 0.0093%-lik azalma multiplikativ effektlə iri həcmdə gəlirin, vergi daxilolmalarının azalması ilə nəticələnir.

Elektron ticarət: Elektron ticarət sahəsi yuxarıda qeyd edilən sahələrdən fərqli olaraq COVID-19 pandemiyasından fayda əldə edən sahə oldu. Elektron fəaliyyət növlərində iqtisadiyyat COVID-19 pandemiyası ilə sürətli inkişaf dövrünü yaşadı.

Buna görə də, ticarət sahəsində fəaliyyət göstərən bir çox müəssisələr onlayn satış imkanını yaratmaqla pandemiyanın zərərini minimuma salmağa çalışdılar.

1.2. Dünya ölkələrinin pandemiya qədərki və pandemiya dövründə iqtisadi vəziyyəti

Koronavirus pandemiyasının başladığı dövrdə qeyri-müəyyənlik hökm sürməyə başlamışdı. Pandemiyanın səbəb ola biləcəyi nəticələr, bəşəriyyətin həyat tərzində yaradacağı dəyişikliklər barədə yalnız fərqli mülahizələr mövcud olsa da, bu mülahizələrin ortaq nöqtəsi qlobal və dünya iqtisadiyyatına ciddi ölçüdə zərərin dəyəcəyi ilə bağlı idi. Virusun sürətlə yayılması iqtisadi proseslərə ciddi təsir etdi, onların inkişaf dinamikasını və istiqamətini dəyişdi, yeni tələblər və imkanları önə çıxardı. Vaxtilə dünya əhalisinin 1/3 hissəsinin vəfat etməsinə səbəb olan vəba epidemiyası belə dünya iqtisadiyyatına koronavirus pandemiyası qədər zərər vura bilməmişdi. Bunun əsas səbəbi kimi isə koronavirus pandemiyasının hələ uzun müddət öz varlığını qoruyub saxlayacağı və təsirlərinin də uzunmüddətli olacağı gözləntilərini göstərmək olar.

Lakin unutmamaq lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatında geriləmələr yalnız epidemiyalar səbəbindən baş vermir. XX əsrin bütünlükdə iqtisadi geriləmələrlə zəngin olmuşdur. Ümumi rəqəmlərə baxdıqda dünya iqtisadiyyatı daim inkişaf istiqamətində olsa da, zaman-zaman müxtəlif səbəblərdən bu inkişafın stabilliyi pozulmuş, qeyri-stabillik və müvəqqəti geriləmələr özünü göstərmişdir. Belə ki, XX əsr sürətli innovasiya fəaliyyətlərinə görə bəşəriyyət tarixinin ən uğurlu əsrlərindən biri hesab olunsa da, istehsalat tələblərinin də sürətlə artması müəyyən məqamlarda xüsusilə nisbətən kasıb ölkələrdə vəsait çatışmazlığı səbəbindən iqtisadi inkişaf sürəti öz potensial tempinə çata bilməmişdir. Köhnə və daha əlçatan texnologiyalar istehsalın və istehlakçıların tələblərini ödəyə bilmədiyi zamanda yeni, innovativ istehsal texnologiyalarının da tətbiqi gecikir və bir çox ölkələr innovativ istehsal texnologiyalarına sahib olmaq üçün kifayət qədər vəsaitə malik deyillər. Həmçinin,

müxtəlif vaxtlarda dünya iqtisadiyyatının iri “oyunçuları” arasında baş verən anlaşılmazlıqlar, nüvə müharibəsi təhlükələri pandemiyanın olmadığı dövrlərdə belə global iqtisadiyyata təhdid olmağa davam etmişdir. Bunlardan əlavə dünya bazarında neft qiymətlərində azalma tendensiyası çox sayda neft sənayesi ölkələri iqtisadiyyatına, ətraf-mühit və ekoloji problemlər isə bütün dünya ölkələri iqtisadiyyatlarına mənfi təsir göstərmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanları belə ümumiləşdirmək mümkündür ki, global iqtisadiyyatda mövcud olan inkişaf dinamikasının zəifləməsi templəri mövcud olsa da, koronavirus pandemiyası bu mənfi templərə təkan vermiş və nəticədə global iqtisadiyyat böhran vəziyyəti qarşısında qalmışdır.

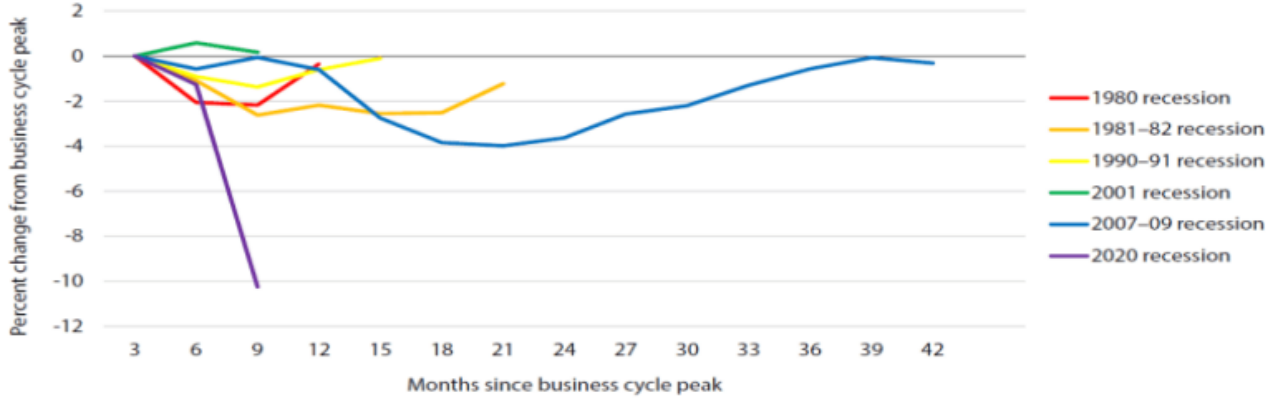
COVID-19 pandemiyasının global iqtisadiyyat göstəricilərinə təsirləri: Dünya Bankının proqnozlarına görə 2021-ci ildə global iqtisadiyyatda 5.6% artım qeydə alınıb. Bu artım post-tənəzzül (post-resessiya) dövrləri üçün 80 ilin ən sürətli inkişaf göstəricisidir. Bu artımın əsas təminatçısı isə az sayda “nəhəng” iqtisadiyyatlı ölkələrdir. Lakin hələ də dünyada COVID-19 pandemiyası ilə və onun nəticələri ilə mübarizə aparmağa çalışan inkişaf etməkdə olan ölkələr mövcuddur.

5.6%-lik artım özlüyündə kifayət qədər diqqətçəkən göstərici olsa da, 2020-ci ildəki tənəzzül dövründən sonra 5.6%-lik artım belə pandemiya qədərki dövrdən 2% daha kiçik global iqtisadiyyat vəd edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin 2/3 hissəsi 2022-ci ilə qədər adambaşına düşən gəlir göstəricilərindəki itkiləri aradan qaldıra bilməyib. Peyvəndlənmə prosesinin ləngidiyi aşağı gəlirli iqtisadiyyatlarda pandemiya uzun illərdir aparılan yoxsulluğun azaldılması siyasətinin verdiyi nəticələri faydasız etdi, həmçinin ictimai təhlükəsizlik problemlərinin daha qabarıq şəkildə özünü göstərməsinə səbəb oldu.

Dünyanın ən böyük iqtisadiyyatı olan ABŞ iqtisadiyyatı 2020-ci ilin 2-ci rübündə 9.1% eniş yaşamışdı ki, bu da 1947-ci ildən sonra qeydə alınan ÜDM göstəriciləri arasında ən mənfi nəticə idi. Bundan əvvəl ABŞ tarixində maksimum 3% eniş qeydə

alınmışdı. Buna görə də, qeyd etmək mümkündür ki, COVID-19 pandemiyası ABŞ iqtisadiyyatına tarixin ən böyük zərbəsini vurub.

Qrafik 9: Müxtəlif böhran dövrlərində ABŞ ÜDM-nin dəyişməsi

Mənbə: <https://www.brookings.edu/research/ten-facts-about-covid-19-and-the-u-s-economy/>

“World Bank Group”un prezidenti David Malpassın fikirlərinə görə qlobal bərpanın müsbət əlamətləri olsa da, pandemiya dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində insanlara yoxsulluq və bərabərsizlik gətirməkdə davam edir. Xüsusilə də aşağı gəlirli ölkələrdə peyvəndlərin paylanmasını sürətləndirmək üçün qlobal şəkildə əlaqələndirilmiş səylər vacibdir. Sağlamlıq böhranı azaldıqca, siyasətçilər pandemiyanın qalıcı təsirlərini aradan qaldırmalı və makroiqtisadi sabitliyi qoruyarkən yaşıl, davamlı və inklüziv inkişafı stimullaşdırmaq üçün addımlar atmalı olacaqlar.

Böyük iqtisadiyyatlar arasında ABŞ-da artımın 2021-ci ildə 6.8%-ə çatacağı proqnozlaşdırılmışdı ki, bu da genişmiqyaslı maliyyə dəstəyi və pandemiya məhdudiyyətlərinin yumşaldılmasının nəticələrini əks etdirir. Digər inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda da daha az dərəcədə olsa belə artım sürətlənir. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar arasında Çin iqtisadiyyatının bu il 8.5% yüksələcəyi gözlənilirdi ki, bu da karantin məhdudiyyətləri ilə azalmış tələbin yenidən sərbəst buraxılmasının nəticələrini əks etdirir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə qrup halında nəzər salsaq burada tələbin həcmindəki artım, həmçinin əmtəə qiymətlərindəki artımlar səbəbindən 6% iqtisadi artım gözlənilməkdədir. Lakin bəzi hallarda belə ölkələrdə COVID-19-a yoluxma

hallarının artması, lazımı siyasi dəstəyin əldə edilməməsinə görə iqtisadi artımda ləngimələr qeydə alınır. Çin dünyanın ən böyük iqtisadiyyatlarından biri olsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələr siyahısında olan Çin iqtisadiyyatına bu göstəricilərdən çıxarsaq inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında 4.4% iqtisadi artım gözlənilir, 2022-ci il üçün isə bu rəqəmin 4.7% olacağı proqnozlaşdırılsa da, bu artım rəqəmləri belə 2020-ci ildəki kiçilməni örtə bilmir və 2022-ci ildə Çin istisna olmaqla inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı pandemiyadan öncəki dövrlə müqayisədə 4.1% daha az olacaq (World Bank Group – Global Economics Prospects June 2021).

Kasıb ölkələr qrupuna düşən ölkələrdə isə 2020-ci ildən sonra son 20 ilin ən aşağı inkişaf rəqəmləri qeydə alınmışdır ki, bu da sosial, siyasi və iqtisadi səbəblərdən vaksinasıya prosesinin çox zəif sürətlə getməsi ilə bağlıdır. 2021-ci ildə gözlənilən 2.9%-lik artımın 2022-ci ildə 4.7%-ə çatması gözlənilir. Bu artım göstəriciləri kasıb ölkələrin iqtisadiyyatının 2022-ci ildə pandemiyadan öncəki dövrlə müqayisədə 4.9% daha kiçik olacağını göstərir.

Asiya İnkişaf Bankının hesablamalarına görə Asiya-Sakit okean regionu dövlətlərinin pandemiyadan itkiləri 1.7-2.5 trilyon ABŞ dolları olaraq qiymətləndirilir ki, bu da regional ÜDM-in 6.2-9.3 faizini təşkil edir. Ən çox zərər çəkmiş sahə isə kiçik və orta sahibkarlıqdır. Cənubi Asiya dövlətlərində isə daha acınacaqlı vəziyyət mövcud olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, bu regionda sosial müdafiə, sığorta fəaliyyətləri çatışmayan dövlətlər mövcuddur, bu regionun gözlənilməz pandemiya nəticəsində ciddi zərər görməsi təəccüb doğurmur. Yaranan vəziyyət bu ölkələrdəki sosial cəhətdən həssas təbəqənin yoxsulluq həddinə enməsinə səbəb oldu.

Şərqi Asiya regionu isə əsas zərbəni turizm sektoru vasitəsilə aldı. Nəzərə alsaq ki, burada yerləşən Malayziya, Tailand, Vyetnam, Filippin, İndoneziya kimi dövlətlərin əsas gəlir mənbələri Çindən gələn turistlər idi pandemiya dövründə sərhədlərin bağlanması və hava əlaqələrinin turistik məqsədlər üçün kəsilməsi qeyd edilən dövlətlərin gəlirlərində ciddi azalmaya səbəb oldu.

Avropa regionu isə iqtisadi olaraq pandemiya dan ciddi zərər görən ilk region oldu. Çindən sonra pandemiyanın episentrinin Avropaya, xüsusilə İtaliyaya keçməsi Avropa Birliyi ölkələrinin 2020-ci ildə ÜDM-də 7.4% azalmaya səbəb oldu. Avropada ən çox zərər görən sektorlar turizm, aviasiya, maliyyə və tikinti sektorları olmuşdur. Avropa Birliyinin bu regiondakı fəaliyyəti də pandemiyanın təsirləri ilə şübhə altına düşdü. Pandemiyanın kəskin dövrlərində İtaliyaya qurum tərəfindən lazımi dəstək tədbirlərinin həyata keçirilməməsi geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur. Dövlətlərin pandemiya dövründə iqtisadi geriləməni minimuma salması üçün aşağıdakı tədbirlər planı müəyyən edilmişdi:

- İş yerlərinin saxlanması üçün işəgötürənlərə maliyyə yardımının göstərilməsi;
- Minimum yaşayış standartlarının təmin edilməsi üçün əhaliyə birbaşa maddi yardımların həyata keçirilməsi;
- Vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vacib əmtəələrin istehsal prosesinin davamlılığının təmin edilməsi.

II FƏSİL. PANDEMİYANIN AZƏRBAYCANIN AYRI-AYRI İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK MODELƏRİNİN QURULMASI

2.1. Pandemiyanın neft qiymətləri vasitəsilə Azərbaycanın iqtisadi göstəricilərinə təsirinin analizi

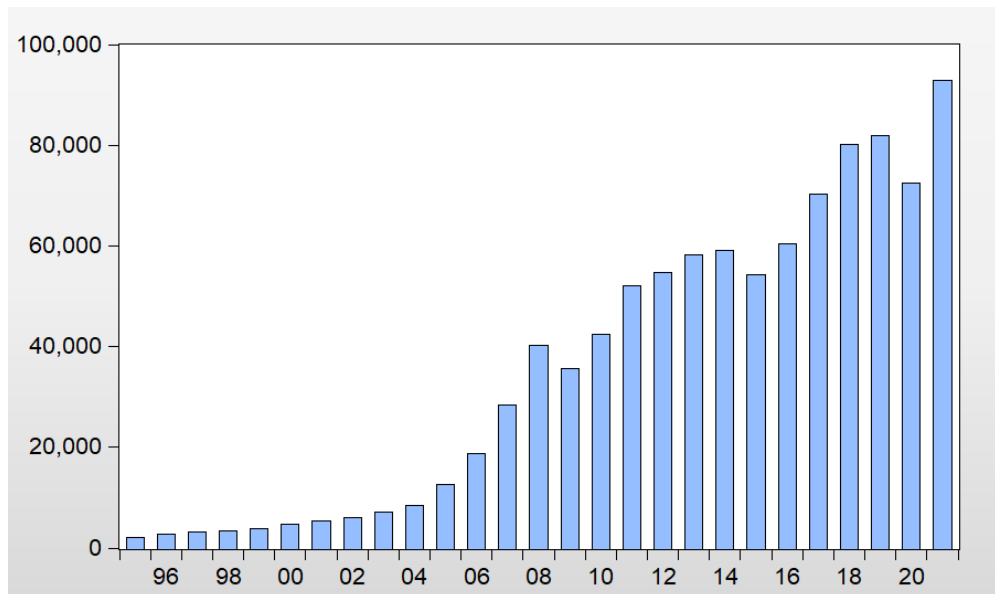
Beynəlxalq ticarətin bir parçası olan Azərbaycandan da COVID-19 pandemiyasının təsirləri kənar keçmədi. Pandemiya ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinə və daxili siyasətinə ciddi təsir etdi. Pandemiyanın insanların sağlamlığı üzərində yaratdığı təhdidlərə görə əhalinin sağlamlığı mövzusu ilk prioritet mövqeyi aldı. Ayrı-ayrı iqtisadi və sosial sahələrə təsirləri nəzərdən keçirək:

ÜDM anlayışı: İlk növbədə ən ümumi iqtisadi göstəricilərdən biri olan ÜDM göstəricisinə nəzər salaq. ÜDM anlayışına müəyyən bir müddət ərzində bir ölkənin sərhədləri daxilində istehsal olunan bütün hazır məhsul və xidmətlərin ümumi pul və ya bazar dəyəri kimi anlayış vermək olar. Milli iqtisadiyyat səviyyəsində, adətən, ÜDM periodu kimi 1 il istifadə edilir, lakin ayrı-ayrı hallarda rüblük ÜDM göstəricilərindən də istifadə olunması mümkündür. Bəzi hallarda rüblük və aylıq ÜDM göstəricisinin istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Belə ki, rüblük ÜDM əsasən ABŞ-da istifadə edilən anlayışdır. ABŞ həm təqvim ili üçün, həm də hər rübün sonunda qarşıdakı 4 rüb üçün ÜDM proqnozları hazırladığına görə bu göstəricilər real dəyər ifadələri ilə qeydə alınır və ayrıca inflyasiya təsirlərinə araşdırmağa ehtiyac qalmır. “Yerli istehsalı geniş formada izah edən bu anlayış ümumi olaraq ölkənin iqtisadi “sağlamlığı” barədə fikir bildirməyə istifadə edilə bilər.” (Dyan K. Louise S. GDP as a measure of Economic Well-being. Hutchins Center Working Paper #43)

10-cu qrafikə nəzər saldıqda əsasən davamlı artım tempində olan ÜDM göstəricisinin müxtəlif illərdə öz artım stabilliyini itirdiyi diqqət çəkir. Bu illərə 2009-cu, 2015-ci illəri və 2020-ci ili aid etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, 2009-cu ildəki azalmanın səbəbi dünya maliyyə böhranı, 2014-cü ildəki azalmanın əsas səbəbi isə

dünya bazarında neft qiymətlərindəki kəskin eniş, 2020-ci ildə isə koronavirus pandemiyasının səbəb olduğu görünür. Amma mövzuya daha analitik yanaşsaq əslində hər 3 enişdə əsas səbəbin qlobal xam neft qiymətləri olmasını görə bilərik.

Qrafik 10: Azərbaycanın ÜDM-i 1995-2021, mln manatla

Mənbə: <https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=CC18B1685042A1FAC27E80F0292C4687#>

Neft qiymətlərinin formalaşması: Xam neft və ya “qara qızıl” dünyanın ən dəyərli əmtəələrindən biridir. Bu əmtəənin qiymətlərindəki dəyişmələr iqtisadi ekosistemə hər səviyyədə, ev təsərrüfatları səviyyəsindən ölkənin ÜDM göstəricisinə kimi təsir edə bilər. Qiymətlərdəki ciddi enmələr isə qlobal maliyyə bazarlarının kiçilməsinə səbəb ola bilər.

Qlobal xam neft qiymətləri dünya gündəmindəki xəbərlərə, siyasi və iqtisadi dəyişikliklərə sürətli reaksiya verir. 2014-cü ildən sonra qlobal xam neft qiymətləri azalma tendensiyası göstərməyə başladı. 2020-ci ilin fevral, mart aylarından isə meydana çıxan koronavirus pandemiyasının neftə tələbin həcmnin azalacağı gözləntilərinə səbəb olması isə qiymətlərdəki enişi sürətləndirdi. OPEC (Organization of Petroleum Exporting Countries) və OPEC+ səviyyəsində hasilatın azaldılması

məsələsində razılaşmanın əldə olunmaması isə bu problemin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu.

Bir neçə onilliklər ərzində OPEC neft hasilatçıları olan üzv dövlətlərin xam neft hasilatını artırmaq və ya azaltmaqla bağlı qərarlarına ciddi təsir edərək dünya ticarətinə güclü təsir etmişdir. OPEC-in bazar nəzarətində son illərdə zəifləmə diqqət çəksə də, hələ də OPEC-in bazardakı dominant nəzarətçi mövqeyi özünü göstərməkdədir. Məhz bu səbəbdəndir ki, OPEC-in qərarları hökumətlər, neft şirkətləri, investorlar, hedcinq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, siyasətçilər və neft istehlakçıları tərəfindən yaxından izlənilir.

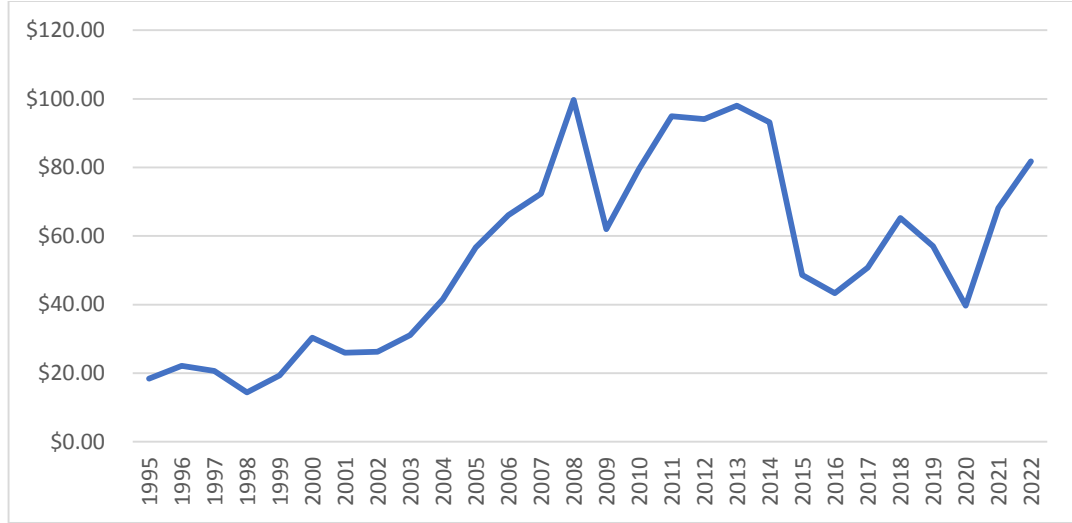
OPEC-in də siyasətinə öz növbəsində geosiyasi proseslər ciddi təsir edir. Dünyadakı ən böyük neft hasilatçısı olan dövlətlərin bir qismi siyasi cəhətdən qeyri-sabit regionlarda yerləşməsi, qərbdə dövlətləri ilə siyasi problemlər yaşaması, terrorizm və beynəlxalq hüquq mövzusunda anlaşılmazlıqlar qiymətlərin formalaşmasına və OPEC-in siyasətinə təsir göstərir.

Keçmişdə siyasi hadisələrin səbəb olduğu neft tədarükünün pozulması halları neft qiymətlərində ciddi dəyişmələrə səbəb olmuşdur. İran inqilabı, İran-İraq müharibəsi, Fars körfəzi müharibələri, ərəb neft embarqosu, Asiya maliyyə böhranı və 2007-2008-ci illərin qlobal iqtisadi böhranı kimi hadisələr tarixən dünya xam neft qiymətlərinə ciddi təsir göstərmişdir.

Xam neftin tədarükü həmçinin hava şəraiti, kəşfiyyat və hasilat (E&P) xərcləri, investisiyalar və innovasiyalar daxil ola bilən xarici amillərlə müəyyən edilir. Məsələn, şirkətlərə şist nefti adlanan qayadan neft çıxarmağa imkan verən texnologiyanın inkişafı sayəsində ABŞ 2018-ci ildə dünyanın ən böyük neft istehsalçısı və qlobal neft tədarükünün əsas mənbəyi oldu.

Son 28 ildə qlobal xam neft qiymətləri qrafikini nəzərdən keçirək. Periodun əvvəllərində daimi artım tempində olan qiymətlərdə 3 əsas eniş periodu diqqət çəkir. Bu periodlar 2009, 2015 və 2020-ci illərdir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın ÜDM göstəricilərindəki əsas enişlər də məhz bu illərdə baş vermişdir.

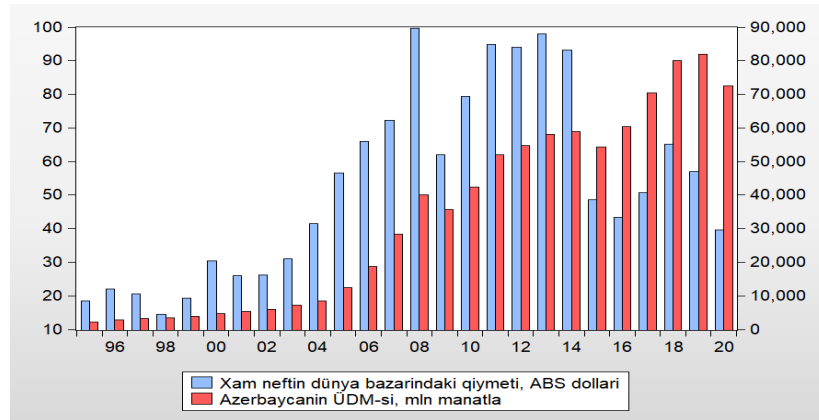
Qrafik 11: Brent markalı neftin dünya qiyməti, ABŞ dolları

Mənbə: <https://www.bloomberg.com/quote/CO1:COM>

Qeyd edilənlərin doğruluğunu yoxlamaq üçün xam neftin illər üzrə dünya bazarındakı orta qiyməti ilə Azərbaycanın ÜDM göstəricilərinə bir qrafikdə nəzər sala bilərik. Qrafikdən də aydın görüldüyü kimi bu göstəricilər arasında “paralellik” özünü göstərir. Xüsusən 1995-2008-cu illərdə həm qlobal xam neft qiymətlərində, həm də Azərbaycan ÜDM-dəki artım 2009-cu ildə ciddi enişlə üzləşmiş, daha sonra isə yenidən artım tempini bərpa etmişdir. Bundan əlavə 2014-2015-ci və 2020-ci illərdə də neft qiymətləri kəskin azalma nümayiş etdirmiş və bu da özünü ÜDM-də ciddi azalma ilə əks etdirmişdir.

Qrafik 12: Xam neftin dünya bazarındakı qiyməti və Azərbaycanın ÜDM-i (1995-2021)

Mənbə: ASİS informasiya sistemindən və Bloomberg portalından əldə edilən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılığı: 1990-cı illərin 1-ci yarısında Azərbaycan yeni müstəqillik əldə etmiş, iqtisadi stabilliyin mövcud olmadığı, lakin zəngin təbii resurslara malik ölkə mövqeyində idi. Məhz buna görədir ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təkan vermək üçün keçmiş prezident Heydər Əliyev tərəfindən ölkənin neft əsaslı inkişaf strategiyası müəyyən edildi. Bu strategiyayı həyata keçirmək üçün isə başlıca resurs kimi neftdən istifadə etmək qərara alındı. 20 sentyabr 1994-cü ildə bağlanmış Hasilatın Pay Bölgüsü barədə sənəd imzalandı. Bu sənəd Azərbaycan tərəfindən ARDNŞ çıxışı etməklə 6 xarici ölkənin 11 neft şirkəti arasında bağlanmışdır. Bu müqavilə qərbi dövlətlərinin keçmiş SSRİ-yə daxil olan dövlətlərə qoyduqları ilk irihəcmli investisiya layihəsi idi və bu investisiya nəticəsində maliyyə çətinlikləri səbəbindən hasil edilə bilinməyən Azərbaycan neftinin yenidən hasilatına və dünya bazarına çıxarılmasına başlandı. Sonralar isə daha da məşhurlaşan bu layihə “Əsrin müqaviləsi” adını aldı.

Məhz bu layihənin icrası nəticəsində Azərbaycan neft satışlarında əldə etdiyi gəlirlər nəticəsində iqtisadi inkişaf göstəriciləri əldə etməyə və bir çox sosial-iqtisadi proqramları həyata keçirməyə başladı. Müqavilənin sonrakı mərhələlərində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri inşa edildi və 2006-cı ildən istifadəsinə başlanan bu kəmər sayəsində Azərbaycan neftinin ixrac imkanları xeyli artdı

Lakin bu layihənin də mənfi təsirləri sonradan özünü göstərməyə başladı. Belə ki, uzun müddət ərzində ölkə iqtisadiyyatı neft sektoru üzərində qurulduğuna görə digər istehsal sahələri diqqətdən kənar qaldı. Neft gəlirlərinin düzgün bölüşdürülməməsi səbəbindən iqtisadiyyatda çoxukladlılıq yarandı. Bunun nəticəsində 2014-cü ildə neft qiymətlərinin bir neçə ay ərzində 60%-ə qədər enməsi Azərbaycanın adambaşına düşən ÜDM göstəricisinin 2015-ci ildə 7900 dollardan 5500 dollara, 2016-cı ildə isə 3900 dollara qədər aşağı düşdü. Bu da 2007-ci ildən sonra qeydə alınmış ən aşağı göstərici idi.

2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının başlaması yenə də hadisələrin oxşar gedişatı başladı. Neft qiymətlərinin yenidən kəskin azalması əhəlinin yaşayış

səviyyəsinə ciddi təsir etdi, bir çox iş yerləri bağlandı, Azərbaycana iri həcmdə investisiya qoymuş xarici şirkətlər iqtisadi mühitin pisləşməsi ilə ölkəni tərk etmək qərarı verdi.

COVID-19 pandemiyası, neftin dünya qiyməti və Azərbaycanın ÜDM-i arasında asılılıq modelinin qurulması: COVID-19 virusuna yoluxma halları, Brent markalı neftin dünya bazar qiyməti və Azərbaycanın ÜDM-i arasındakı qarşılıqlı asılılıq modellərinə quraq.

“COVID-19 pandemiyasının başlaması ilə dünyada enerji istehlakı azalmış, ofislər distant iş rejiminə keçmiş, istehsal prosesləri zəifləmişdi. Lakin “təmiz” enerjiyə keçid üçün çox işlər aparılmasına baxmayaraq hələ də dünyada ən vacib enerji resursu neftdir” (Cheima G., Salma M., Vanessa S., Sami J. “Impact of COVID-19 pandemic on crude oil prices: Evidence from Econophysics approach”). Məhz bu səbəbdəndir ki, COVID-19-a qarşı kütləvi pənvəndləmələrin başlaması ilə 2021-ci ilin əvvəllərindən pandemiyanın neft qiymətləri üzərində təsiri azalmışdır.

Cədvəl 1: Orta aylıq xam neft qiyməti, COVID-19 yoluxma və ölüm sayı, Azərbaycanın ÜDM-i

Period	Brent markalı neftin orta aylıq qiyməti, ABŞ dolları	Orta aylıq yoluxma sayı, nəfər	Orta aylıq ölüm sayı, nəfər	Azərbaycanın ÜDM göstəricisi, mln AZN
Dekabr 2019	67.31	N/A	N/A	8828.8
Yanvar 2020	58.57	1562	31	6520
Fevral 2020	55.66	2756	93	6057.8
Mart 2020	32.01	25624	1344	5743.1
Aprel 2020	18.38	80835	6882	4079.4
May 2020	29.38	94895	5303	5079.4
Iyun 2020	40.27	143769	5116	6324
Iyul 2020	43.24	236081	5925	6204.6
Avqust 2020	44.74	264977	6306	5954
Sentyabr	40.91	289838	5820	6111.5
Oktyabr 2020	40.19	406389	6382	6395.5
Noyabr 2020	42.69	598369	9957	4239.8
Dekabr 2020	49.99	664053	12534	9722.9

Mənbə: www.macrotrends.net və AMB Statistik Bülleten məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Cədvəl 1-də orta aylıq neft qiyməti olaraq Brent markalı neftin dünya bazarındakı orta qiyməti, orta aylıq yoluxma sayı olaraq dünya üzrə gün ərzində COVID-19 virusuna yoluxmuş insanların orta sayı, orta aylıq ölüm sayı olaraq isə dünya üzrə gün ərzində COVID-19 virusu səbəbindən vəfat etmiş insanların orta sayı qəbul edilmişdir. Azərbaycanın ÜDM göstəricisi isə AMB-nin aylıq statistik bülletenlərində dərc olunan aylıq ÜDM göstəriciləridir. Qeyd edilən məlumatlar əsasında qlobal xam neft qiymətləri və COVID-19-a yoluxma halları arasında asılılığın modelini qurduqda aşağıdakı nəticələr əldə edilir.

Neft qiymətləri və COVID-19 virusuna yoluxma halları modeli: Cədvəl 1-də verilmiş müvafiq məlumatlar əsasında neftin dünya bazar qiymətinin (NQ) COVID-19 pandemiyasında yoluxmaların sayından asılılığını (COVIDC) EViews Tətbiqi Proqram Paketində (TPP) qiymətləndirilməsindən aşağıdakı nəticə alınmışdır.

$$\text{LOG(NQ)} = 5.01144291875 - 0.104340659012 * \text{LOG(COVIDC(2))} - 0.861033983078 * \text{DUMMY} \quad (1)$$

Burada, LOG(NQ) – neftin dünya bazar qiymətinin natural loqarifmini, LOG(COVIDC(2)) - iki ay əvvələ COVID-19-a yoluxanların sayının natural loqarifmasını, DUMMY-fiktiv dəyişəndir və 2020-ci ilin aprel ayında karantin tədbirlərinin tətbiqi ilə şok effektinin yaranması və nəticədə neft qiymətlərinin mənfiyə düşməsinin modelin adekvatlığına təsirini aradan qaldırmaq üçün aprel ayı üçün daxil edilmişdir.

Model 1-in əsas statistik xarakteristikaları cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2: Model 1-in əsas statistik xarakteristikaları

Dependent Variable: LOG(NQ)				
Method: Least Squares				
Date: 04/14/22 Time: 11:47				
Sample (adjusted): 2019M12 2020M10				
Included observations: 11 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	5.011443	0.474026	10.57208	0.0000
LOG(COVIDC(2))	-0.104341	0.039843	-2.618808	0.0307
DUMMY	-0.861034	0.211487	-4.071332	0.0036
R-squared	0.748336	Mean dependent var		3.702241
Adjusted R-squared	0.685419	S.D. dependent var		0.359471
S.E. of regression	0.201618	Akaike info criterion		-0.137882
Sum squared resid	0.325199	Schwarz criterion		-0.029365
Log likelihood	3.758350	Hannan-Quinn criter.		-0.206287
F-statistic	11.89418	Durbin-Watson stat		2.030140
Prob(F-statistic)	0.004011			

Mənbə: Müəllif tərəfindən Eviews program paketi vasitəsilə tərtib edilib

Model 1-in statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər göstərmişdir ki, (1) modeli adekvatdır. (bax: Əlavə 1)

Modelin interpretasiyasına görə, dünyada COVID-19 virusuna qarşıdakı 2 ayda yoluxma gözləntisi 1% artdıqda Brent markalı neftin dünya bazarındakı qiyməti 0.1% azalır. Analizdən əldə olunan nəticəyə görə COVID-19 virusuna yoluxma sayındakı artım gözləntisi dünya bazarlarındakı neft qiymətinə mənfi təsir göstərir. Determinasiya əmsalından əldə edilən nəticəyə görə isə qeyd edilən periodda neft qiymətlərinin azalmasını 75% COVID-19-a yoluxma hallarının sayı ilə izah etmək mümkündür.

Cədvəl 1-dəki məlumatlara əsasən pandemiya dövründə xam neft qiymətləri və Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən dərc olunan Statistik Bülletenə əsasən aylıq ÜDM göstəriciləri arasında asılılığı təhlil edək.

Neft qiymətləri və Azərbaycanın aylıq ÜDM göstəricisi modeli: Cədvəl 1-də verilmiş müvafiq məlumatlar əsasında Ümumi Daxili Məhsulun həcmnin (GDP) neftin

qiymətindən (NQ) asılılığının reqressiya tənliyinin parametrlərinin EViews Tətbiqi Proqram Paketində (TPP) qiymətləndirilməsindən aşağıdakı nəticə alınmışdır.

$$\text{LOG}(\text{GDP}) = 6.82 + 0.51 * \text{LOG}(\text{NQ}) \quad (2)$$

Burada, LOG(GDP) – ÜDM-in natural loqarifmini, LOG(NQ) - neftin dünya bazar qiymətini göstərir.

Model 2-in əsas statistik xarakteristikaları cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3: Model 2-in əsas statistik xarakteristikaları

Dependent Variable: LOG(GDP)				
Method: Least Squares				
Date: 04/14/22 Time: 11:55				
Sample: 2019M12 2020M12				
Included observations: 13				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	6.818270	0.575935	11.83862	0.0000
LOG(NQ)	0.509092	0.154154	3.302483	0.0070
R-squared	0.497863	Mean dependent var	8.713283	
Adjusted R-squared	0.452215	S.D. dependent var	0.240521	
S.E. of regression	0.178016	Akaike info criterion	-0.473251	
Sum squared resid	0.348586	Schwarz criterion	-0.386336	
Log likelihood	5.076133	Hannan-Quinn criter.	-0.491116	
F-statistic	10.90639	Durbin-Watson stat	2.545775	
Prob(F-statistic)	0.007047			

Mənbə: Müəllif tərəfindən Eviews proqram paketi vasitəsilə tərtib edilib Model 2-nin statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər göstərmişdir ki, (2) modeli adekvatdır. (bax: Əlavə 2)

Qurulan modelə əsasən əldə edilən nəticəyə görə dünya bazarlarında neft qiymətlərindəki 1%-lik artımı Azərbaycanın ÜDM göstəricisinin də 0.51% artımına səbəb olur.

COVID-19 pandemiyasının Azərbaycanın ÜDM göstəricisinə təsirinin təhlili: Cədvəl 1-də verilmiş müvafiq məlumatlar əsasında Ümumi Daxili Məhsulun həcmnin (GDP) COVID-19-a yoluxanların sayından (COVIDC) asılılığının reqressiya tənliyinin parametrlərinin EViews Tətbiqi Proqram Paketində (TPP) qiymətləndirilməsindən aşağıdakı nəticə alınmışdır.

$$\text{LOG}(\text{GDP}) = 9.42 - 0.06 * \text{LOG}(\text{COVIDC}(2)) \quad (3)$$

Model 3-in əsas statistik xarakteristikaları cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4: Model 3-ün əsas statistik xarakteristikaları

Dependent Variable: LOG(GDP)				
Method: Least Squares				
Date: 04/14/22 Time: 11:49				
Sample (adjusted): 2019M12 2020M10				
Included observations: 11 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	9.424599	0.389527	24.19499	0.0000
LOG(COVIDC(2))	-0.061127	0.032746	-1.866718	0.0948
R-squared	0.279114	Mean dependent var		8.703469
Adjusted R-squared	0.199015	S.D. dependent var		0.185175
S.E. of regression	0.165727	Akaike info criterion		-0.593983
Sum squared resid	0.247189	Schwarz criterion		-0.521639
Log likelihood	5.266908	Hannan-Quinn criter.		-0.639586
F-statistic	3.484636	Durbin-Watson stat		1.008276
Prob(F-statistic)	0.094793			

Mənbə: Müəllif tərəfindən Eviews proqram paketi vasitəsilə tərtib edilib

Model 3-ün statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər göstərmişdir ki, (3) modeli adekvatdır. (bax: Əlavə 3)

Yuxarıda qeyd edilən analiz COVID-19 yoluxma halları ilə Azərbaycanın ÜDM-i üçün tətbiq edə bilərik. Bu halda aldığımız nəticəyə görə dünya üzrə qarşıdakı 2 ayda COVID-19 infeksiyasına yoluxanların sayında 1%-lik artım gözləntisi Azərbaycanın ÜDM göstəricisinin 0.06% azalmasına səbəb olur.

Azərbaycanın ÜDM-i və COVID-19-a yoluxanların asılılıq modeli: Həqiqətən də, (2) hesablamasındakı neft qiymətləri dəyişənini (1) asılılığı ilə əvəz etsək aldığımız nəticəyə görə COVID-19 virusuna yoluxanların sayındakı 1%-lik artımın ÜDM-də 0.05%-lik azalmaya səbəb olur.

$$\text{LOG(GDP)} = 9.38 - 0.05 * \text{LOG(COVIDC(2))} - 0.44 * \text{DUMMY} \quad (4)$$

Beləliklə, Ümumi Daxili Məhsulun həcmnin (GDP) COVID-19-a yoluxanların sayından (COVIDC) asılılığının parametrlərinin qiymətinin birbaşa və iki addımlı ən kiçik kvadratlar üsulu ilə tapılmasından alınan nəticə, başqa sözlə (3) modelində sərbəst

həddin 9.42 -ə və $\text{LOG}(\text{COVIDC}(2))$ əmsalının -0.06-ə bərabər olması, (4) modelində isə müvafiq qiymətlərin bu qiymətlərə xeyli yaxın olaraq müvafiq olaraq 9.38 və -0.05 olması qiymətləndirilmiş modellərin adekvat olduğunu göstərir.

COVID-19 pandemiyasının Azərbaycanın qeyri-neft ÜDM-i üzərində təsiri:

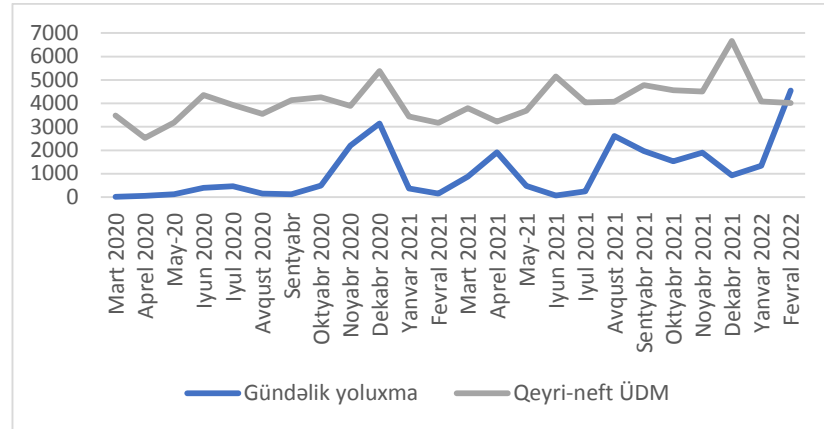
Bu zaman belə bir sual ortaya çıxır. Azərbaycan iqtisadiyyatı neft sektorundan asılı olmasa idi COVID-19 pandemiyası ölkənin iqtisadi göstəricilərinə nə dərəcədə təsir edə bilərdi? Bunun üçün pandemiyanın Azərbaycanın qeyri-neft ÜDM-i üzərində təsirini nəzərdən keçirək.

Cədvəl 5: Azərbaycanda COVID-19 virusuna yoluxma sayı və qeyri-neft ÜDM

Period	Azərbaycanda COVID-19 virusuna orta aylıq yoluxma sayı, nəfər	Azərbaycanın qeyri-neft ÜDM-i, mln AZN
Yanvar 2020	0	3381.9
Fevral 2020	0	3218.2
Mart 2020	9.61	3477.8
Aprel 2020	50.20	2532.5
May 2020	119.03	3186.1
İyun 2020	401.00	4358.5
İyul 2020	463.03	3927.9
Avqust 2020	147.00	3551.5
Sentyabr	126.47	4143.6
Oktyabr 2020	485.16	4253.0
Noyabr 2020	2196.90	3895.9
Dekabr 2020	3145.94	5385.3
Yanvar 2021	371.58	3444.7
Fevral 2021	154.21	3166.7
Mart 2021	876.65	3801.9
Aprel 2021	1913.20	3225.1
May 2021	478.94	3683.4
İyun 2021	69.70	5145.7
İyul 2021	251.68	4044.4
Avqust 2021	2614.26	4062.4
Sentyabr 2021	1967.03	4777.7
Oktyabr 2021	1531.23	4561.3
Noyabr 2021	1898.27	4506.4
Dekabr 2021	923.52	6663.2
Yanvar 2022	1339.45	4085.8
Fevral 2022	4542.86	4007.8

Mənbə: www.ourworldindata.org və AMB Statistik Bülleten məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 13: Azərbaycanda COVID-19-a gündəlik yoluxma sayı və qeyri-neft ÜDM

Mənbə: www.ourworldindata.org və AMB Statistik Bülleten məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Cədvəl 5-də verilmiş müvafiq məlumatlar əsasında qeyri-neft ÜDM həcminin (NONOİLGDP) Azərbaycan ərazisində COVID-19-a yoluxanların orta sayından (DC) asılılığının reqressiya tənliyinin parametrlərinin EViews Tətbiqi Proqram Paketində (TPP) qiymətləndirilməsindən aşağıdakı nəticə alınmışdır:

$$\text{LOG(NONOİLGDP)} = 0.0545 * \text{LOG(DC)} + 7.9561 \quad (5)$$

Burada, LOG(NONOİLGDP) – Azərbaycanın qeyri-neft ÜDM-nin natural loqarifmini, LOG(DC) - COVID-19-a yoluxanların sayının natural loqarifmasını ifadə edir. Model 5-in xarakteristikaları cədvəl 6-da verilmişdir:

Qurulan modelə əsasən Azərbaycanda COVID-19-a yoluxma hallarındakı 1% artım qeyri-neft ÜDM-də 0.05%-lik artıma səbəb olur və eyni zamanda determinasiya əmsalına əsasən qeyd edə bilərik ki, qeyri-neft ÜDM-dəki dəyişmələrin yalnız 17%-i COVID-19-a yoluxma sayı ilə izah edilir. Demək ki, pandemiya dövründə qeyri-neft ÜDM yoluxma sayı ilə ciddi asılılıqda olmamışdır.

Model 5-ün statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər göstərmişdir ki, (5) modeli adekvatdır. (bax: Əlavə 4)

Cədvəl 6: Model 5-in əsas statistik xarakteristikaları

Dependent Variable: LOG(NONOILGDP)				
Method: Least Squares				
Date: 05/14/22 Time: 21:26				
Sample: 2020M03 2022M02				
Included observations: 24				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(DC)	0.054488	0.025294	2.154238	0.0424
C	7.956069	0.161400	49.29426	0.0000
R-squared	0.174197	Mean dependent var		8.294060
Adjusted R-squared	0.136661	S.D. dependent var		0.199627
S.E. of regression	0.185485	Akaike info criterion		-0.452029
Sum squared resid	0.756904	Schwarz criterion		-0.353858
Log likelihood	7.424349	Hannan-Quinn criter.		-0.425984
F-statistic	4.640741	Durbin-Watson stat		1.874469
Prob(F-statistic)	0.042436			

Mənbə: Müəllif tərəfindən Eviews proqram paketi vasitəsilə tərtib edilib

Aydındır ki, Azərbaycan öz hidrokarbon resurslarından asılılığını uzunmüddətli dövrdə saxlaya bilməz və növbəti dövrlərdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə ehtiyac var. Neft qiymətlərindəki enmə səbəbindən hökumətin aldığı borc məbləği ÜDM-in 13%-ə çatır və ölkə manatın sabit məzənnəsini qorumaq üçün öz rezervlərindən 2.7 milyard ABŞ dolları xərcləyib (<https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2020/04/azerbaijan-government-and-institution-measures-in-response-to-covid.html>). Oxşar vəziyyət koronavirus pandemiyasından öncə də yaşanmış olduğu üçün 2016-cı ildə hökumət tərəfindən strateji yol xəritələri qəbul edildi. Bu strategiyaları həyata keçirmək üçün iqtisadiyyatın 11 fərqli sahəsini inkişaf etdirmək məqsədilə fəaliyyət qrupları yaradıldı. Strategiyaların məqsədi adambaşına düşən ÜDM göstəricisini qeyri-neft sahələri: kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, logistika, telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları, turizm və ictimai iaşə sahələri hesabına 2 qat artırmaqdır.

Ölkə neftinin əsas hasilatçısı kimi çıxış edən BP şirkəti tərəfindən neft hasilatının azalmasına baxmayaraq şirkətin Azərbaycandakı fəaliyyətini davam etdirəcəyini və gələcəkdə bərpa olunan enerji sahələrinə doğru inkişaf strategiyası üzərində işləməsi

Azərbaycan üçün də qeyri-neft sahəsinin inkişafı üçün əlavə şərait yaradacaqdır (<https://www.oilandgasvisionjobs.com/news-item/bp-remains-committed-to-azerbaijan-oil-gas-development>).

Dövlətin iqtisadi müdaxilələri isə başlıca olaraq müstəqil kiçik, orta sahibkarlığa – xüsusən də maliyyə azadlıqlarına təsir edə bilər. Bu halda ölkə üçün ən vacib yumşaldıcı tədbir isə səhiyyə sisteminə maddi dəstək, işsiz əhaliyə yardımlar etməklə yoxsulluqla mübarizə ola bilər. COVID-19 pandemiyası bir daha göstərdi ki, təbii resurslardan asılı olan Azərbaycan iqtisadiyyatı qəfil baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklərə qarşı olduqca həssasdır. Bu da yeni iqtisadi model üzərində işləməyi zəruri edir. Dövlətin sosial məsuliyyətini mümkün qədər azaltmaq üçün yeni iqtisadi modelin dəyərin düzgün bölgüsü prinsipi ilə hazırlanması məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Azərbaycan kimi əsas iqtisadi qərarların hökumət tərəfindən verildiyi dövlətlərdə hökumətlərin verdikləri qərarlar kifayət qədər kritik olur. Belə ki, kiçik sahibkarlıq üçün təşviq proqramları sahibkarları investisiya etməyə ruhlandırır və ya əksinə bizneslərini kiçiltməyə səbəb ola bilər. Eyni zamanda vergilər və iqtisadi tənzimləmə tədbirləri sahibkarlara fəaliyyətlərini şəffaflaşdırmağa və ya kölgə iqtisadiyyatı həcmnin artmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də, yeni iqtisadi model formalaşdırılarkən geniş kütlələrin, sahibkarların fikirlərinin alınmasına ehtiyac var.

Azərbaycan kimi “holland sindromu”ndan əziyyət çəkən dövlətlərin əsas problemi neft bumu dövründə qeyri-neft sahələrinin diqqətdən kənar qalmasıdır. Buna görə də, belə dövlətlər məhz elə sürətli inkişaf dövrlərində qeyri-neft sahələrinin inkişafını həyata keçirməlidirlər. Bu qayda Azərbaycan üçün də aktuallığını qoruyur. Bunun səbəbi isə neft sektorunun xarici investisiya ilə maliyyələşdirildiyi üçün COVID-19 pandemiyası kimi neft qiymətlərinin aşağı olduğu dövrlərdə belə lazımı investisiyaları qəbul etdiyi üçün inkişaf etməyə davam edərkən qeyri-neft sahələri əsasən hökumət tərəfindən maliyyələşdirildiyi üçün inkişafdan geri qalır.

2.2. Azərbaycanın sosial sahələr üzrə iqtisadi göstəricilərinin pandemiya öncəsi və pandemiya dövründəki trendlərinin müəyyən edilməsi

Pandemiyanın ilk başladığı aylardan artıq BMT tərəfindən bu pandemiyanın insanların sağlamlığı mövzusunda çox daha geniş anlayış olduğu və müxtəlif sosial-iqtisadi göstəricilərə əhəmiyyətli təsirlər göstərəcəyi ilə bağlı dövlətlərə xəbərdarlıq edilmişdi. Pandemiyanın növbəti aylarında bu nəzəriyyə öz həqiqiliyini praktiki olaraq isbat etdi. Ölkədən-ölkəyə bu təsirlər fərqli olsa da, ümumilikdə qlobal miqyasda yoxsulluğun artması, sosial təbəqələşmənin kəskinləşməsi kimi problemlər özünü göstərməyə başladı. Yaranan vəziyyət ölkələri dəqiq və effektiv addımlar atmağa məcbur edirdi ki, bunun üçün də dünyanın 131 ölkəsində yerləşən və 162 ölkəsinə xidmət göstərən BMT qrupları dövlətlərə pandemiyanın təsirləri əleyhinə strategiyaların qurulmasında və planlaşdırmanın aparılmasında köməklik göstərməyə başladılar.

Azərbaycan da pandemiyanın yeni başlaması dövründə sosial sahələrə dəyən zərəri minimumlaşdırmaq üçün yardım paketi təqdim etdi. Hazırlanan yardım paketində sosial sığorta məqsədləri üçün 600 min nəfərə aylıq 190 manat məbləğində yardım edildi.

Lakin baxmayaraq ki, Azərbaycan ÜDM-in 3%-i həcmində - post-sovet dövlətləri arasında ən yuxarı yardım paketi həyata keçirmişdi, ölkənin ucqar ərazilərində, həmçinin kölgə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən şəxslər bu yardımlardan kənar qalmışdılar. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamalarına görə 2018-ci ildə Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatı ÜDM-in 52.2%-ə bərabər olmuşdur ki, bu göstərici ilə Azərbaycan 158 ölkənin daxil olduğu araşdırmada ilk 15-likdə yer almasına səbəb olmuşdur. Bu yüksək göstərici də Azərbaycanda biznes qurmaq üçün ən böyük maneə hesab edilir və kölgə iqtisadiyyatında işçi kimi çalışanların sayı da kifayət qədər çoxdur.

Müxtəlif sektorlarda fəaliyyət göstərən işçilərə də pandemiyanın təsirləri müxtəlif səviyyədə olmuşdur. Ən çox zərər görən sektorlardan turizm və ictimai iaşə

sahələrində ASİS informasiya sisteminin məlumatlarına əsasən 25.3 min nəfər (2020) çalışsa da, bu sektorda qeyri-rəsmi çalışanların sayının da yüksək olması səbəbindən real rəqəmin çox daha yüksək olduğunu təxmin etmək mümkündür.

Həmçinin, yardımların təyin edilməsində bir çox müraciətlərin əsassız səbəblərdən imtinaların verilməsi və kölgə iqtisadiyyatında çalışan şəxslərin yardımlardan faydalana bilməməsi sosial cəhətdən həssas olan bir çox şəxsin sosial müdafiə təminatından kənar qalmasına və həyata keçirilən yardım paketinin effektivliyinin aşağı düşməsinə səbəb oldu.

Pandemiya yalnız sosial cəhətdən həssas əhali qrupunu deyil, həm də orta təbəqəni də müəyyən çətinliklər qarşısında qoydu. Ölkənin əsas vergi gəlirlərinin təminatçısı hesab edilən orta təbəqə əsasən dövlət orqanlarında çalışan şəxslərdən ibarətdir və 2005-ci ildən sayı 2 dəfə artmaqla ölkə əhalisinin 29%-ni təşkil edir (<https://azerbaijan.un.org/>). Bu qrup əhali karantin dövründə əmək əmək haqqını almağa davam etsə də, pandemiya zərər çəkən təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən işçi ixtisarlari nəticəsində bir çoxu yoxsulluqla mübarizə aparacaq həddə çatdı.

Azərbaycanın pandemiya dövründəki sosial siyasətinin ən böyük çatışmazlığı məhz informasiya qıtlığı səbəbindən yaranmışdır. Xüsusən regionlarda yerləşən ev təsərrüfatlarının gəlirləri barədə dövlətin kifayət qədər məlumata sahib olmaması sosial siyasətin həyata keçirilməsində çətinliklər yaradır. Ölkənin informasiya infrastrukturundakı çatışmazlıqlar bir çox hallarda statistika idarələrinin yanlış göstəriciləri dərc etməsi, dövlət orqanları tərəfindən statistik məlumatların toplanmasında zəif koordinasiya və dəqiqliyin aşağı olması, bəzən isə əldə edilən məlumatların dəyişdirilməsi kimi hallarla bağlıdır. Bu kimi xırda məqamlar da COVID-19 pandemiyası kimi çətin dövrlərdə ciddi problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Nümunə olaraq Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının gəlirləri və xərcləri barədə aparılan sorğunun nəticəsinə nəzər salmaq olar. Sorğudan əldə edilən nəticələrə görə Azərbaycanın Gini əmsalı gözləniləndən xeyli aşağı olmuş və ölkədə gəlir bərabərsizliyinin olduqca aşağı olduğu nəticəsi əldə edilmişdir. Azərbaycan kimi neft

“boom”u yaşayan ölkədə isə bu nəticə gözlənilən deyil. Buna görə də, sorğunun nəticələri nəzəri gözlənti ilə üst-üstə düşməmişdir (Ersado, L. (2006). Azerbaijan’s household survey data: Explaining why inequality is so low (Policy Research Working Paper WPS 4009). Washington, DC: World Bank).

İşsizlik göstəriciləri:

Dünyada işsizlik problemi anlayışı 19-cu əsrin sonları, 20-ci əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Bu dövrdə Böyük Britaniyada gündəlik qazanc əldə etmək üçün iş tapmayan insanların sayının artması belə bir sosial problemin mövcudluğu barədə ilkin anlayışın formalaşmasına səbəb oldu.

Birinci Dünya Müharibəsi dövründə silah istehsalı üçün böyük işçi qüvvəsinə ehtiyac yaranması işsizlərin sayında ciddi azalmaya səbəb olsa da, müharibədən sonra və xüsusən 1929-cu ildəki böhranın da təsirləri ilə işsizlik problemi global bir problemə çevrilməyə başladı. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra yenidən iqtisadi inkişaf dövrünə qədəm qoyan dünya iqtisadiyyatı işsizlik problemini böyük ölçüdə aradan qaldırırsa da, bu da təbii ki daimi olmadı. 1970-ci illərdəki enerji böhranı, sonralar isə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarındakı tərəqqi işsizlərin sayının yenə də artmasına və öz spektrini genişləndirilməsinə (dövlət orqanlarının əməkdaşlarına qədər) səbəb oldu. Müasir dövrdə isə COVID-19 pandemiyasının təsirləri ilə bağlanan bir çox iş yerləri nəticəsində işsizlik problemi yenidən aktuallaşmağa başlamışdır.

İqtisadi inkişaf özlüyündə həmişə aşağı işsizlik səviyyəsi gətirmir. İqtisadi inkişaf əhəmiyyətli dərəcədə olmadıqda, adətən, iş yerlərinin sayında artım olur. Bunun səbəbi isə işəgötürənlərin yeni işçi cəlb etməkdənsə mövcud işçilərlə artan tələbi təmin etməyi üstün tutmaqları ilə bağlıdır. COVID-19 pandemiyası dövründə də işsizlik göstəriciləri çox ciddi şəkildə artsa da, dünya iqtisadiyyatının bərpa prosesi asta sürətlə davam etdiyinə görə işsizlik probleminin aradan qaldırılması üçün dövlət tədbirləri ehtiyac vardır.

Məlum olduğu kimi, struktur və friksion işsizlik həm inkişaf etmiş, həm də inkişafdan geri qalan iqtisadiyyatlarda mövcuddur. Bu işsizlik növləri müvafiq olaraq

ETT-yə insanların bacarıqlarının uyğunlaşması və iş yerlərinin dəyişilməsi ilə bağlıdır. Buna görə də, belə işsizlik dərəcəsi işsizliyin təbii səviyyəsi hesab edilir. Lakin COVID-19 pandemiyası dövründə könüllü olmayan işsizlik səviyyəsi (faktiki işsizlik və təbii işsizlik arasındakı fərq) sürətlə artmışdır. Bu işsizlik növü isə birbaşa olaraq tələbin azalması ilə bağlı yaranır.

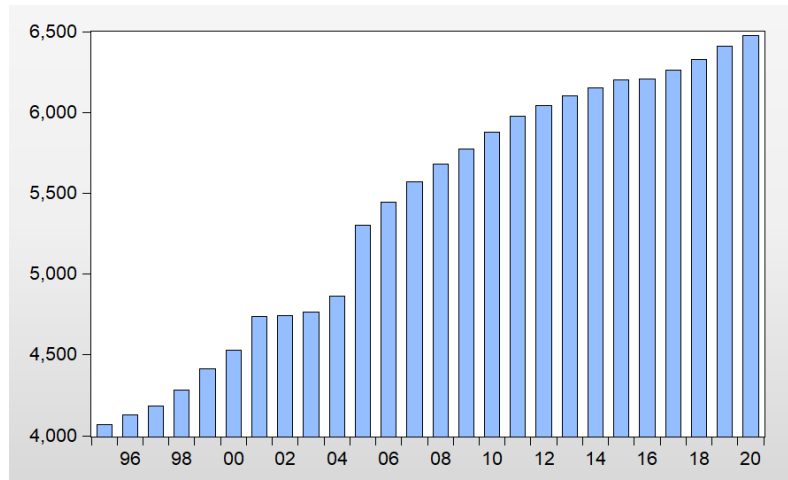
Əmək bazarı sahəsində göstəricilərin koronavirus pandemiyası nəticəsində dəyişmə tendensiyasını müəyyən etmək üçün bəzi anlayışları da izah etmək lazımdır.

Əmək ehtiyatları dedikdə iqtisadiyyatda hər hansı fəaliyyət sahəsi üzrə işləmək qabiliyyəti olan – fiziki inkişafı, zehni qabiliyyəti buna imkan verən şəxslərin sayı nəzərdə tutulur. Bu qrupa əsasən 16-59 yaş arasındakı kişilər və 16-54 yaş arasındakı qadınlar aid edilir. Əmək ehtiyatları iqtisadi cəhətdən fəal əhalini öz tərkibinə daxil edir ki, iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin əmək resurslarından əsas fərqi buraya müxtəlif səbəblərdən (əsasən əyani təhsillə bağlı olaraq) müvəqqəti olaraq iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olması mümkün olmayan əhalinin iqtisadi cəhətdən fəal əhali göstəricilərinə daxil olmamasıdır. İqtisadi cəhətdən fəal olan əmək qabiliyyətli əhaliyə isə iqtisadi məşğul əhali (müddətli işlə məşğul olan və müstəqil formada özünü işlə təmin edənlər) və işsizlər (aktiv iş axtarışında olanlar) aiddir.

Azərbaycanın əmək qabiliyyətli göstəricisində stabil artım tempi mövcud olmuşdur. Bununla da 1995-ci ildə 4 milyon nəfərdən bir qədər artıq olan göstərici təbii əhali artımının nəticəsi olaraq 2020-ci ildə 6.5 milyon nəfərə yaxınlaşmışdır ki, bu da 25 ildə 62 faizdən çox artım deməkdir. Əmək qabiliyyətli əhali sayındakı artım müxtəlif iqtisadi sahələrin ehtiyac duyduğu əmək resurslarını təmin etmək imkanı verməklə iqtisadi dəyər zəncirinə öz töhfəsini verir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu göstəricinin artımındakı əsas fayda İEO-lərdə özünü göstərir. İEO-lərdə isə əmək qabiliyyətli əhalinin sayındakı dövlətin üzərinə əhalinin məşğulluğu üçün əlavə iş yerlərinin yaradılması çətinliyi yaradır. Xüsusən də, Azərbaycanın da daxil olduğu keçmiş kommunist rejimli MDB ölkələrində bu problem özünü daha qabarıq göstərir. Bu da uzun illər ərzində yaranmış düşüncə tərzinin təzahürüdür. 2020-ci ildə meydana

çıxmış COVID-19 pandemiyası isə karantin rejiminin tələbləri nəticəsində bir çox iş yerlərinin bağlanması və problemlərin özünü daha qabarıq şəkildə göstərməsinə səbəb oldu.

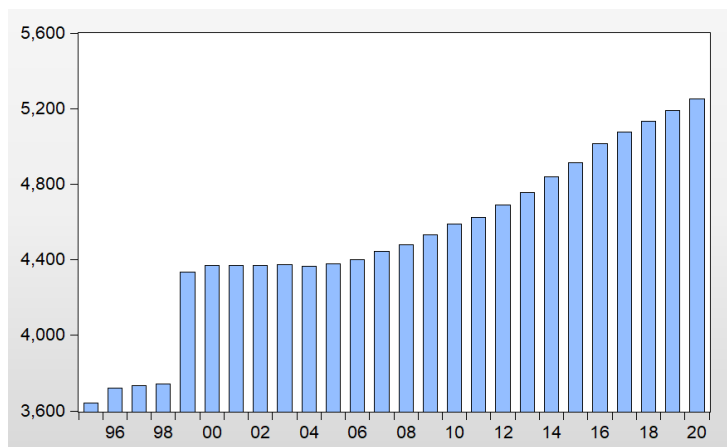
Qrafik 14: Azərbaycanın əmək qabiliyyətli əhali sayı (1995-2020)

Mənbə: <https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=CC18B1685042A1FAC27E80F0292C4687#>

Azərbaycanda əmək qabiliyyətli əhəlinin artımı əsasən təbii artım hesabına baş verir. Bununla paralel olaraq ölkədə iqtisadi cəhətdən fəal əhəli sayında daimi artım tempi özünü göstərməkdədir. 2000-ci illərdə 4.4 milyon nəfərə bərabər olan göstərici 2020-ci ildə 5.2 milyona qədər yüksəlmişdir. Bu da illik təxminən 35-40 min nəfərlik artım deməkdir.

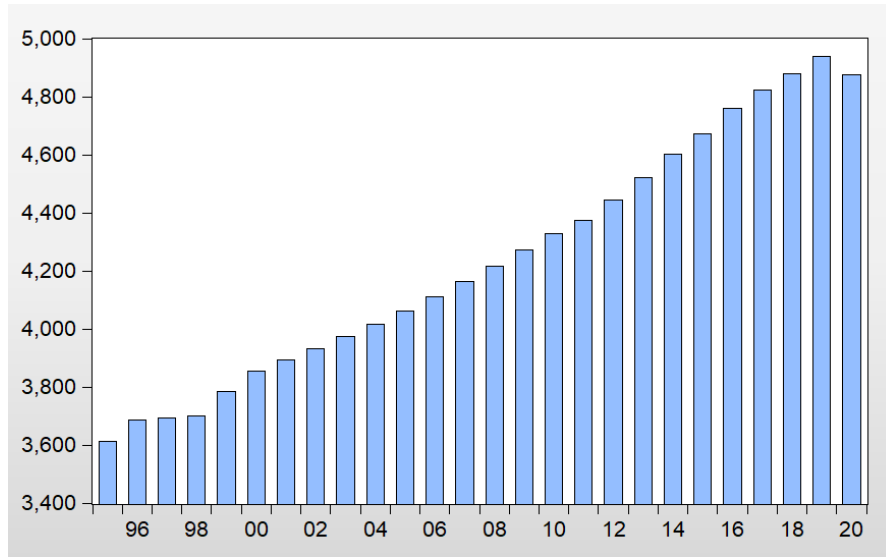
Qrafik 15: Azərbaycanda iqtisadi cəhətdən fəal əhəli sayı (1995-2020)

Mənbə: <https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=CC18B1685042A1FAC27E80F0292C4687#>

Muzdla işləyən əhali sayı qrafikinə nəzər salsaq 1995-ci ildən 2020-ci ilədək illik ortalama 48.6 min nəfər artım tempi mövcud olsa da, 2020-ci ildə 61.9 min nəfərlik azalma ilə 2018-ci ildəki göstəriciyə bərabər olmuşdur. Bu da yenidən eyni tempin bərpa olunacağı halda belə 2019-cu ilin göstəricinin əldə edilməsinin 3 il vaxt alacağını düşünməyə əsas verir.

Qrafik 16: Azərbaycanda muzdla işləyən şəxslərin sayı (1995-2020)

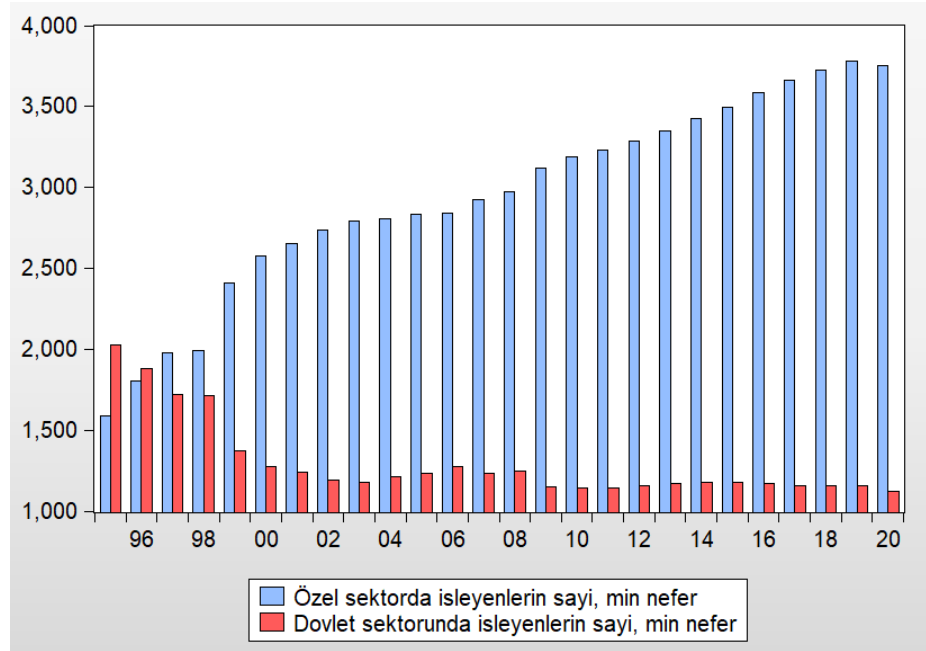
Mənbə: <https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=CC18B1685042A1FAC27E80F0292C4687#>

1 oktyabr 2021-ci il tarixinə olan göstəricilərə görə Azərbaycanda muzdla işləyənlərin 53%-i dövlət sektorunda, 47%-i isə qeyri-dövlət sektorunda çalışır. Qeyd etmək lazımdır ki, faiz etibarilə muzdla işləyənlərin ən çox çalışdığı sektorlar təhsil (19.2%), ticarət (12.9%), sənaye (8.2%) sektorlarıdır.

Muzdlu işdə çalışanların sektorlar üzrə qrafikini nəzərdən keçirsək həm dövlət, həm də özəl sektorda muzdlu işlə çalışanların sayında azalma olduğu diqqət çəksə də, digər bir diqqət çəkən məqam dövlət sektorunda azalmanın daha çox olmasıdır. 2020-ci ildə dövlət sektorunda azalma 33.6 min nəfər (2.9%), özəl sektorda isə 28.3 min nəfər (0.7%) olmuşdur. Bu da büdcə yükünün azaldılması üçün dövlət sektorunda aparılan ixtisarlara kifayət qədər çox olduğunu göstərir. Ölkədə dövlət sektorunda muzdla işləyənlərin sayının qeyri-dövlət sektorundan yuxarı olması muzdla çalışan iş yerlərinin

ixtisarının çox sayda əhaliyə mənfi təsir göstərdiyini düşünməyə əsas verir. Bu təsirin azaldılması üçün qeyri-dövlət sektorunda fəaliyyətlərin genişləndirilməsi zərurəti vardır.

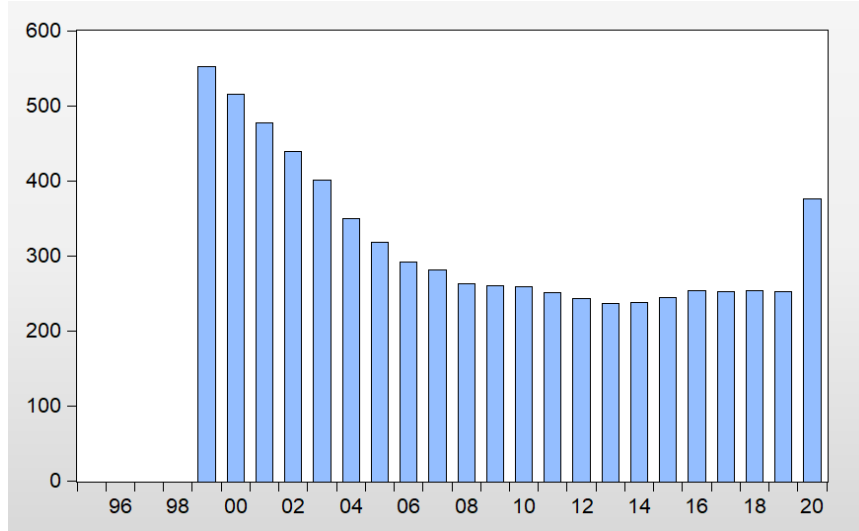
Qrafik 17: Dövlət və özəl sektorda muzzla işləyənlərin sayı (1995-2020)

Mənbə: <https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=CC18B1685042A1FAC27E80F0292C4687#>

Rəsmi olaraq işsiz kimi qeydə alınmış əhali sayına nəzər salsaq 1999-cu ildən rəsmi işsizlərin sayının sürətlə azaldığını görürük. 1999-cu ildə 550 min nəfər olan göstərici 2014-cü ildə 237 min nəfərə qədər azalmışdır. 2015-ci ildəki iqtisadi çətinlik dövründə işsizlərin sayında kiçik artım olmuş və göstərici 250 min nəfər ətrafında sabitləşmişdir. 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının təsirləri nəticəsində isə göstərici bir il ərzində 50% artımla 375.9 min nəfərə qədər artmışdır. Bu da olduqca yüksək göstərici olmaqla bərabər özündə gələcəkdə yaranacaq bir çox sosial problemlərin təməlini birləşdirir. İşsizliklə mübarizə tədbirləri çərçivəsində işsiz statuslu şəxslərin sayının azaldılması üçün dövlətin dəstək göstərdiyi özünüməşğulluq proqramları, həmçinin əhəlinin muzzdlu iş yerlərinin tələblərinə uyğunlaşması üçün təhsil imkanları mövzusunda diqqət yerimək lazımdır.

Qrafik 18: Azərbaycanda rəsmi işsizlərin sayı (1999-2020)

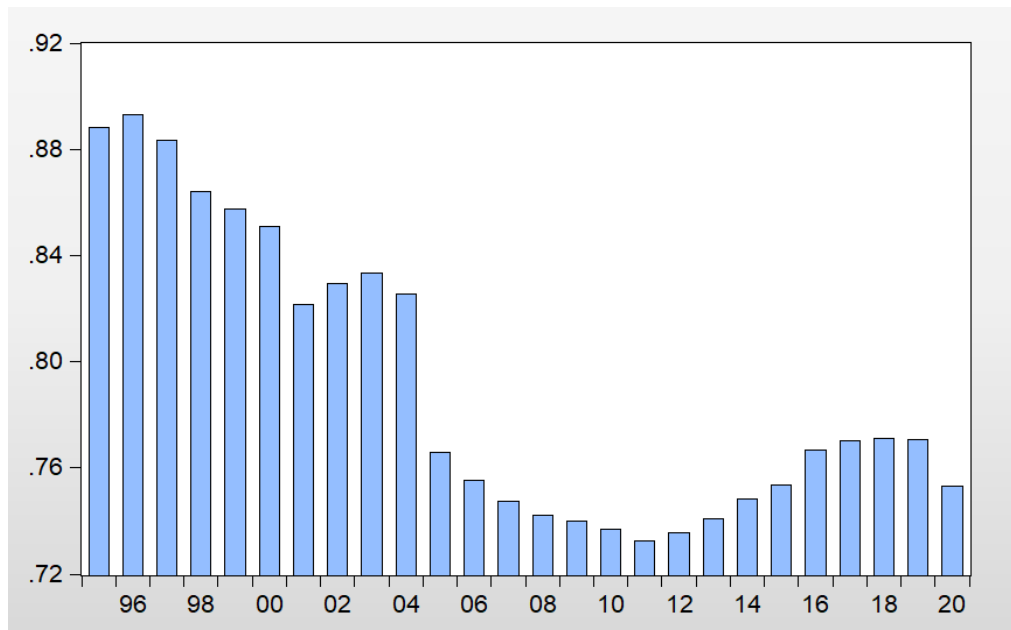

Mənbə: <https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=CC18B1685042A1FAC27E80F0292C4687#>

Muzdla işləyən əhalinin sayının əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti qrafikinə nəzər salsaq bu nisbət 1995-ci ildən uzun müddət azalma tempində olması diqqəti çəkir. Bu da əhalinin artımı nəticəsində əmək qabiliyyətli əhali sayının da artmasına baxmayaraq muzdla çalışdırılan iş yerlərinin sayının bu qədər əmək təklifini qəbul edə bilməməsinə səbəb olmuşdur. 2011-ci ildə minimum göstərici olan 73% həddinə düşməsindən sonra iqtisadi inkişaf prosesinin təzahürü olaraq bu nisbət artım tempinə keçmişdir. 8 il ərzində 77%-lik həddə qədər yüksələ bilən göstərici 2020-ci ildə koronavirus pandemiyasının təsirləri nəticəsində ani olaraq 75%-ə qədər enmişdir ki, bu da 2015-ci ilin göstəricisi ilə eynidir. Demək ki, pandemiya uzun müddət geriləmə göstəricisi göstərən muzdla işləyən şəxslərin sayının əmək qabiliyyətli əhali sayına nisbəti müstəqillikdən 20 il sonra progressiv nəticələr verməyə başlamışdısa, pandemiyanın başlaması ilə yenidən mənfi tendensiya yaranmışdır. Bu göstəricinin yenidən artmasını təmin etmək üçün pandemiya nəticəsində bağlanmış iş yerlərinin yenidən bərpa edilməsinə, sahibkarlara işçilərin rəsmiləşdirilməsini təşviq etməyə ehtiyac vardır. Pandemiyadan əvvəl bu iş yerləri mövcud olduğuna görə onların yenidən bərpa

edilməsi prosesi yeni iş yerlərinin açılmasına nəzərən daha sürətli şəkildə baş verəcəkdir.

Qrafik 19: Azərbaycanda muzzdla işləyən şəxslərin sayının əmək qabiliyyətli əhali sayına nisbəti (1995-2020)

Mənbə: <https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=CC18B1685042A1FAC27E80F0292C4687#>

İnsan kapitalı kompleks, çoxtərəfli iqtisadi kateqoriyadır. Bu iqtisadi kateqoriya özündə müxtəlif struktur elementlərini cəmləşdirir:

- Təbii və bioloji potensial (yaş, sağlamlıq vəziyyəti)
- Təhsil potensialı (təhsil keçmişi, bacarıqların səviyyəsi, xarici dil bilgiləri, özünü inkişaf və s.)
- Sosial-mədəni potensial (motivasiyası, iş mədəniyyəti, adaptasiya qabiliyyəti, streslə mübarizə bacarığı, coğrafi mobilliyi)
- Mənəvi və etik potensialı (işə məsuliyyətli yanaşma, disiplin dərəcəsi, ədalət hüququ, mənəvi dəyərləri və s.)
- Yaradıcılıq potensialı (müşahidə və analiz qabiliyyəti, tənqidi düşünmə, innovasiya meyilliliyi və s.)

Son illərdə aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrinə görə, xalqın əmək potensialını müəyyən edən faktorlar arasında milli dəyərlər xüsusilə vurğulanır. Bu dəyərlər isə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, mədəni və mənəvi inkişafın dərəcəsi ilə bağlıdır. Buraya həmçinin, milli və dini adətləri də aid etmək mümkündür.

İnsan kapitalının formalaşdırılması üçün istehlak olunan resursların bir hissəsinin ayrılması və bu kapitalın inkişafına yönəldilməsi vacibdir. Bu hazırda əldə edilən resurslardan maksimum istifadəni məhdudlaşdırsa da, nəticədə gələcək gəlirlərin artımına imkan yaradır. İnsan kapitalına yatırılan əsas investisiya növlərinə Azərbaycan üçün də aktual olan təhsil, iş yerində təlimlər, miqrasiya, informasiyanın əlçatanlığı kimi məsələlərə qoyulan investisiyaları aid etmək olar.

İnsan kapitalının təkrar istehsalı müəyyən məhsul və xidmətlərin istehsalı məqsədilə elm və təhsilin inkişafı nəticəsində əldə edilir. Bununla da yeni məhsul və xidmətlərin istehsalı milli iqtisadiyyatda yeni dəyərlərin yaranmasına səbəb olmaqla milli iqtisadiyyatda yaranan gəlirin artmasına, əhalinin yaşayış standartlarının yüksəlməsinə və müxtəlif sənaye sahələrinin və regionlarının qeyri-stabil və bərabər olmayan inkişaf tempinin qaydaya düşməsinə səbəb olur. Azərbaycan iqtisadiyyatında da regionların neft sənayesinin mərkəzi olan Bakı və Abşeron yarımadasına nəzərən inkişafda xeyli geri qalması, o cümlədən bir çox sənaye sahələrinin ETT-dən geri qalması kimi problemlər olduqca aktualdır.

İntellektual dəyərlərin müasir istehsal proseslərində öz əhəmiyyətini artırması aşağıdakı təsirlər səbəbindən baş verir:

- İqtisadi proseslərdə biliklərə və informasiya texnologiyalarına əsaslanan metodların istifadə intensivliyinin artması təhsil dövründə əldə edilən bilik və bacarıqların artırılmasını tələb edir;
- Yuxarıda qeyd edilən tələbləri təmin etməsi üçün əmək resurslarında keyfiyyət xarakteristikalarının kəmiyyət xarakteristikalarını üstələməsi;
- Təhsil prosesinin “öyrənilənləri yadda saxlamaq” qaydasından “analizlə yeni həll metodlarının formalaşdırılmasına” doğru transformasiyası.

Hazırda dünya iqtisadiyyatı sənaye dövründən post-sənaye dövründə keçid prosesini yaşayır. Bu da ənənəvi kapitalın (binalar, maşın və avadanlıqlar və s.) öz yerini insan kapitalı resurslarına verməsinə səbəb olur. Bu da bir çox İEOÖ-lər üçün olduqca faydalı dövr hesab edilir. İEOÖ-lər bu transformasiya dövründə insan kapitalını doğru formalaşdırma bilməklə İEO-lərdən sənaye dövründə formalaşmış geriliyi aradan qaldıra bilərlər.

Uzun müddət kənd təsərrüfatı sahəsi özündə ən çox işçi qüvvəsi saxlayan sahə idi. Hazırda da Azərbaycanda bu belə qalsa da, İEO-lərdə məşğul əhəlinin yalnız 1-3%-i bu sektorda çalışır. Ekspertlərin fikirlərinə görə yaxın gələcəkdə sənayedə çalışanların sayı da 15%-ə enəcəkdir (Hrydziushka A., Hrybau A., Kulakou V., “Patterns of Human Capital Formation” *Olsztyn Economic Journal*, 2021, 16(1), pp 5-16)

III FƏSİL. PANDEMİYANIN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA VURDUĞU ZƏRƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

3.1. Pandemiyanın iqtisadi təsirlərinin aradan qaldırılması üçün həyata keçirilən dövlət tədbirləri

Azərbaycan COVID-19 ilə mübarizə aparmaq, pandemiyanın əhali üzərindəki təsirini minimuma endirmək üçün pandemiyanın ilk dalğasından konkret strategiyalar üzərində çalışmağa başladı. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 30 yanvar 2020-ci il tarixində yeni növ koronavirusun ölkə ərazisində yayılmasının qarşısının alınmasına yönəldilmiş Tədbirlər Planı təsdiq etdi və 27 fevral 2020-ci il tarixində hökumət tərəfindən ölkənin yüksək vəzifəli şəxslərinin təmsil olduğu Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargah təsis edildi. 19 mart 2020-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlamlığının qorunması və koronavirus infeksiyasına qarşı mübarizənin gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı təsdiq edildi. Fərmana əsasən “Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fondu”nun əsası qoyuldu və Prezidentin Ehtiyat Fondundan 12 milyon manat vəsait yeni yaradılmış fonda köçürüldü.

Prezidentin 19 mart 2020-ci il tarixli Sərəncamı koronavirus pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, məşğulluğa və sahibkarlığa mənfi təsirinin azaldılması istiqamətində bir sıra tədbirləri nəzərdə tutur. Sərəncamın icrasına yönəldilmiş Tədbirlər Planında genişmiqyaslı tədbirlər nəzərdə tutulub və bu məqsədlə 2 milyard ABŞ dolları vəsait ayrılıb.

Qlobal miqyasda da ölkənin fəaliyyəti davam etmişdir. Belə ki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına 5 milyon ABŞ dolları, əlavə olaraq 30-dan çox ölkəyə maliyyə, nəqliyyat, tibbi vasitələrlə yardımlar həyata keçirilmişdir.

Asiya İnkişaf Bankının hesabatına görə COVID-19 pandemiyası nəticəsində neft qiymətlərindəki azalma müvəqqəti xarakter daşdığı üçün pandemiyanın zəifləməsi ilə

Azərbaycan iqtisadiyyatında yenidən artım tempi gözlənilməkdədir. Ayrı-ayrı sektorlar üzrə Asiya İnkişaf Bankının qiymətləndirmələri aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 7: Asiya İnkişaf Bankının pandemiya dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bağlı rəyləri

Sektor	Rəy
Sənaye	Neft qiymətlərindəki azalmaya görə dövlət investisiyalarının azalması səbəbi ilə sektorda 2020-ci ildə geriləmə qeydə alınmışdır
Kənd təsərrüfatı	Özəl sektordan artan investisiya səbəbilə 2021-ci ildə 4%-lik artım qeydə alınıb
Məişət xidmətləri	Xidmətlərdən əldə edilən gəlirlər və minimum əmək haqqındakı artım səbəbi ilə sektorun böyüyəcəyi gözlənilir

Mənbə: <https://www.adb.org/what-we-do/data/main>

Pandemiya dövründə Azərbaycanda formalaşmış fiskal vəziyyət: 2015-ci ildəki iqtisadi böhrandan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının bərpa prosesi bir müddət davam etsə də, qeyd edilən bərpa prosesi pandemiyanın başlaması ilə kəsildi. 2020-ci ildə Azərbaycanın ÜDM-i illik real göstəricidə 4.3% azalmışdır. Ölkənin hidrokarbon ehtiyatları ilə formalaşan ÜDM payı isə 7% azalmışdır ki, bu da həm qiymətlərdəki azalma, həm də OPEC+ razılaşmasında müəyyən edilən hasilat kvotası ilə bağlı idi. Hidrokarbon ehtiyatları ilə bağlı olmayan fəaliyyətlərdən yaranan real ÜDM-də 2.6% kiçilmə qeydə alınmışdır ki, bu da turizm, tikinti, ticarət, müxtəlif xidmət sahələrindəki tələb və təklif həcmindəki azalma ilə izah edilə bilər.

İqtisadi şoklara və fiskal siyasətdəki dəyişikliklərə baxmayaraq manatın dollara qarşı məzənnəsi stabil olaraq 1 ABŞ dollar = 1.7 AZN həddində saxlana bilmişdir. Bu da öz növbəsində iqtisadi artım sürətindəki zəifləmələrə və iqtisadi geriləməyə baxmayaraq pandemiya dövründə inflyasiya həddini 3%-in altında saxlamağı mümkün etmişdir. Lakin məzənnənin sabitliyi təbii iqtisadi proses olmamış, Dövlət Neft Fondunun və Mərkəzi Bankın xarici aktiv resursları sayəsində məzənnənin sabitliyi təmin edilmişdir. Xüsusən, 2020-ci ilin mart və aprel ayındakı şok dalğası nəticəsində neftin dünya qiymətindəki ciddi enmələr manatın məzənnəsi üzərindəki təzyiqli artırsa

da, şok dalğasının aradan qalxması ilə neft qiymətlərindəki stabilləşmə meyilləri bu təzyiqin tədricən azalmasına imkan yaratmışdır.

Pandemiya dövründə karantin tədbirləri çərçivəsində əhalinin iqtisadi aktivliyinin azalması daxili tələbin həcmi aşığı salmışdır ki, 2020-ci ildəki aşığı inflyasiya göstəricisi bununla da izah edilə bilər. Belə ki, 2020-ci ildə illik inflyasiya göstəricisi 2.8% qeydə alınmışdır. Ərzaq məhsullarında 5%, qeyri-ərzaq məhsullarında 1.3% və xidmət sektorunda isə 1.0% inflyasiya qeydə alınmışdır. Diqqət etmək lazımdır ki, Azərbaycan Mərkəzi Bankının 2020-ci il üçün inflyasiya hədəfi 4 ± 2 % nəzərdə tutulduğu üçün inflyasiya göstəriciləri bu hədəflərin daxilində olmuşdur. Lakin 2022-ci ilin əvvəllərindən pandemiyanın təsirlərinin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycanın açıqlanmış inflyasiya göstəriciləri sürətlə artaraq ikirəqəmli inflyasiya qeydə alınmışdır. Buna görə də, dövlətin monetar siyasətində AMB-nin uçot dərəcəsinin artırılması ilə sərtləşdirmə tədbirləri hazırda həyata keçirilir.

2020-ci ildə yaranmış iqtisadi qeyri-stabillik dövləti COVID-19 pandemiyasının sosial-iqtisadi təsirlərini aradan minimallaşdırmağa, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin davamlılığını təmin etməyə məcbur etdi. Belə ki, hökumət pandemiyanın iqtisadi və dolayısı ilə əhali üzərindəki təsirlərini azaltmaq üçün iqtisadi stimullaşdırıcı paket təqdim etdi. Bu paketin dəyəri 3.5 milyard manat (ÜDM-in 4.8%-i) məbləğində müəyyən edilmiş və özündə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün vergi ödənişlərini təxirə salmaq imkanını, sosial sığorta tədbirlərini, güzəştli kredit imkanlarının yaradılmasını, əhalinin sosial-iqtisadi cəhətdən həssas təbəqəsinə maddi yardımların həyata keçirilməsini, səhiyyə sahəsinə əlavə vəsaitin yönəldilməsini ehtiva edirdi.

2021-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanın iqtisadi inkişaf göstəriciləri pandemiya öncəki dövrlə müqayisədə geri qalsa da, tədricən neft qiymətlərindəki artım bu geriliyi aradan qaldırmış və 2021-ci ilin ümumi iqtisadi göstəriciləri pandemiya öncəki göstəriciləri üstələmişdir. Bu reallıq ÜDM göstəricisinə uyğun

olsa da, xüsusən sosial sahələrdəki spesifik göstəricilərin bərpa edilməsi prosesi daha çox vaxt tələb edir.

Əhalidə COVID-19 infeksiyasına qarşı immunitetin formalaşması və nəticədə pandemiya ilə bağlı məhdudiyyətlərin həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində aradan qaldırılması xidmət, ticarət, nəqliyyat kimi sahələrdə də inkişaf göstəricilərinin əldə edilməsinə səbəb oldu. Lakin vaxtaşırı olaraq COVID-19 virusuna yoluxma hallarının sayındakı artım bu inkişafın sürətlənməsinə imkan vermir və yenidən karantin rejimində müəyyən sərtləşdirmələrin aparılmasına səbəb olur.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatına görə 2022-ci ildə Azərbaycandan real ÜDM-in 1.7% artacağı gözlənilir. Burada “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi çərçivəsində təbii qaz ixracındakı artımın azalan neft istehsalını kompensasiya etməsi böyük rol oynayır.

Post-pandemiya dövründə iqtisadiyyatın sürətli bərpası üçün makroiqtisadi siyasətin, struktur islahatların, iqtisadi şaxələndirmənin vacibliyi bir daha qeyd edilməlidir. Post-pandemiya dövründə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında yeni koordinasiya modellərinin hazırlanmasına, strateji planlaşdırma sahəsində islahatlar aparılmasına, investisiya strukturunda düzəlişlərə ehtiyac vardır ki, burada xüsusilə qeyri-neft sektoruna diqqət edilməsi və bu sahədə iqtisadi aktivliyin artırılması xüsusilə vacibdir.

3.2. Pandemiyadan əvvəlki iqtisadi göstəricilərin əldə olunması üçün həyata keçirilməsi zəruri olan dövlət tədbirləri

COVID-19 pandemiyası dövlətlərin əvvəlcədən müəyyən edilmiş inkişaf strategiyalarına zərbə vurdu. Nəticədə dövlət səviyyəsində aparılmış planlaşdırma işlərində dəyişikliklərin edilməsinə ehtiyac yarandı. Beynəlxalq Valyuta Fondunun tədqiqatına görə dövlətlər Davamlı İnkişaf Planında (Sustainable Development Goals – SDG) nəzərtə tutulan təhsil, səhiyyə, nəqliyyat infrastrukturu, elektrik enerjisi imkanları və sanitariya sahələrində 2030-cu il üçün müəyyən edilmiş hədəflərə çatmaq üçün hər il ÜDM-in 14%-i məbləğində vəsait ayırmalıdırlar. Bu məbləğ isə pandemiyadan öncəki hesablamadan 21% daha çoxdur. Bu artımı pandemiya dövründə milyonlarla insanın işsiz qalması nəticəsində yoxsulluq səviyyəsində yaşayan insanların sayındakı çoxalma ilə izah etmək olar.

Ölkənin gəlirlərinin artırılmasında özəl sektorun fəaliyyətinin artırılması üçün dövlət tərəfindən iqtisadi islahatların aparılmasına ehtiyac vardır. Özəl sektorun iqtisadi aktivliyinin artırılması bu sektorun da sosial məsuliyyət tədbirləri çərçivəsində Davamlı İnkişaf Planına öz töhfəsini verməsi gözlənilir. Bunun əldə edilməsi üçün isə dövlətlərin makroiqtisadi sabitlik təmin etməsi, biznes mühitini yaxşılaşdırması lazımdır ki, bu halda həm daxili, həm də xarici investisiya sayəsində özəl sektorun iqtisadi payının artması labüddür.

Qısamüddətli dövrdə COVID-19 pandemiyasının ölkədə yaratdığı böhran vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün dövlətin genişləndirici fiskal siyasət aparmasına ehtiyac var. Belə genişləndirici fiskal siyasət həm post-pandemiya dövrünün bərpa işlərinə, həm də müharibə sonrası rekonstruksiya proseslərinə fayda verəcəkdir.

İnsan kapitalı: İqtisadiyyatın bir çox sahələrində əsas kapital resursu kimi material və maliyyə kapitalı qeyd edilir. Lakin material resursu təbii resurslarla sıx bağlı olduğu üçün tədricən belə resursların azalması və qiymətlərinin artması baş verə bilər. Sənayenin inkişafı özlüyündə iqtisadi artım təmin etsə də, eyni zamanda tələb etdiyi resursları istifadə etməklə onların tükənməsinə və öz istehsal potensialını itirməyə

başlayır. Bu resurslardan fərqli olaraq insan resursları daim artan və özünü inkişaf etdirə bilən resurslardır.

Müasir iqtisadiyyatda torpaq və kapital resurslarından istifadə iqtisadi fəaliyyət nəticəsində mümkün olur. Bu iqtisadi fəaliyyəti formalaşdıran, istiqamətləndirən, əməliyyat qərarları verən faktor isə insan faktorudur. Həyata keçirilən tədqiqatlar nəticəsində insan kapitalının rolunda aşağıdakı trendlər müəyyən edilmişdir: (Hrydziushka A., Hrybau A., Kulakou V., “Patterns of Human Capital Formation” Olsztyn Economic Journal, 2021, 16(1), pp 5-16.)

- Resurs potensialında insan kapitalının rolunun sürətlə artması;
- Əmək bazarının strukturunda dəyişmələr: icraçı və istehsalçı işçilərin sayı azalmağa davam edərkən eyni zamanda intellektual və innovativ fəaliyyətlə məşğul olan işçilərin sayı artır;
- Elmi texniki tərəqqi işçilərin professionallığını artırmağı və işçilər üçün təlimlərə xüsusi diqqət etməyi tələb edir;
- İnsan kapitalı həm fundamental, həm də tətbiqi sahələrdə əvvəlki illərdən daha çox investisiya tələb edir.

Azərbaycanda da bu iqtisadi kateqoriyanın vacibliyi nəzərə alınaraq ölkənin milli prioritetlərində insan kapitalı vacib yer tutur.

Sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər: 2 fevral 2021-ci il tarixində Prezident Fərmanı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” müəyyən edildi. Bu fərmanla 5 prioritet müəyyən edildi ki, onlara aşağıdakılar aid edilir:

- 1) Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
- 2) Dinamik, inkluziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
- 3) Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
- 4) İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
- 5) Təmiz ətraf-mühit və “yaşıl artım” ölkəsi

Ölkənin iqtisadi stabilliyinin təmin olunması üçün uzunmüddətli dövrdə sağlam və tarazlı iqtisadi artım təmin olunmalıdır ki, bunun da həyata keçirilməsi üçün ölkə iqtisadiyyatı daxildən və xaricdən olan təsirlərə qarşı dayanıqlı olmalı, yüksək iqtisadi artım sürətini saxlamalıdır.

İqtisadi artım göstəricisi insanların həyat şəraitinə ən çox təsir edən faktor hesab edilir ki, insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün yuxarı gəlir təmin edən iş yerləri yaradılmalı və ümumilikdə həyat səviyyəsində artım təmin edilməlidir. Təbii ki, həyat şəraitindəki artıma yalnız maddə ilə işləyən şəxslərin həyat şəraiti ilə deyil, həmçinin sahibkarların da həyat şəraiti təsir edir. Ölkədə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün isə məhkəmə və hüquq mühafizə sistemində şəffaflıq artırılmalı, haqsız rəqabətə yol verilən halların sayı minimuma salınmalıdır.

Xarici investisiyanın cəlb edilməsi üçün xarici investorların maraqlı olacağı şərait yaratmaqla bərabər ölkənin milli maraqları nəzərə alınmaqla rəqabət sistemində inkişafa nail olunmalıdır.

Diqqət edilməsi vacib olan məqamlardan biri də regionların inkişafı mövzudur. Ölkənin əsas iqtisadi fəaliyyəti olan neft sənayesinin Bakı və Abşeron yarımadası ətrafında cəmləşməsi illər keçdikcə buraya yatırılan investisiya ilə regionlara qoyulan investisiya məbləğləri arasında disbalansın yaranmasına səbəb oldu. Bu da öz növbəsində urbanizasiya prosesinin sürətlənməsinə və artıq “yalançı” urbanizasiyanın meydana çıxmasına səbəb oldu. Dayanıqlı inkişafı təmin etmək və əhalinin yerlərdə qalması üçün regionların inkişafına diqqət edilməsinə xüsusi ehtiyac vardır. Regionların inkişaf həm hər bir regiona xas olan iqtisadi fəaliyyətlərin genişlənməsinə və nəticədə ÜDM-də artımın əldə olunmasına, eyni zamanda regionlardakı əhalinin yaşayış səviyyəsinin artmasına şərait yaradacaqdır.

Regionların inkişafı üçün ən məqsədəuyğun investisiya kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyadır. Belə ki, Azərbaycan həm iqlim, həm də torpaq resursları cəhətdən kənd təsərrüfatı üçün olduqca faydalı ekosistemə malikdir. Kənd təsərrüfatı sektoru da ölkə iqtisadiyyatı üçün kifayət qədər faydalı fəaliyyət sahəsi hesab edilir.

Həmçinin əhalinin məşğulluğu problemini də həll etmək üçün kənd təsərrüfatının potensialı böyükdür. Azərbaycanda da məşğul əhalinin ən çox işlədiyi sektor 2020-ci il üçün 36%-lə kənd təsərrüfatıdır. Növbəti yerlərdə isə sənaye və tikinti sektorları yer tutub. (<https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=A77577973A9280A4E08BE0281ED55AA5#>)

Kənd təsərrüfatı iş yeri kimi sosial əhəmiyyətindən əlavə strateji əhəmiyyətə də malik sahədir. Qida sənayesinin ən vacib xammal tədarükçüsü olan kənd təsərrüfatı ən çətin iqtisadi dövrlərdə dövlətin xarici ölkələrdən iqtisadi asılılığını minimuma salmağa imkan verir. Hazırkı Rusiya-Ukrayna müharibəsi də bu sektorun vacibliyini bir daha vurğulayır. Müharibə iştirakçıları dövlətlərdən əlavə bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarını bu dövlətlərdən idxal edən digər dövlətlər də müharibədən dolayı yolla zərər görürlər. Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da ən çox əkilmiş məhsul buğdadır. Azərbaycanda 595 min hektar sahədə buğda əkini həyata keçirilməsinə və məhsuldarlığın ildən-ilə artırılmasına baxmayaraq ölkəmiz hələ də buğdaya olan tələbatını daxili resurslar hesabına tam ödəyə bilmir. Azərbaycanın illik buğda tələbatı 3.5 milyon ton olsa da, bunun yalnız 57%-i daxili istehsal hesabına ödənilir. 43%-lik təminat isə idxal hesabına həyata keçirilir. Həm ölkənin iqtisadi göstəricilərinə müsbət təsirin olması üçün, həm də ərzaq təlükəsizliyi baxımından bu sektora daha çox diqqət edilməsinə və ölkənin istehsal gücünün artırılmasına ehtiyac vardır.

Azərbaycan Sovet rejimi dövründə pambıq tədarükünə görə də ittifaqda olduqca vacib yer tuturdu. Hətta illik pambıq istehsalının 1 milyon tona qədər çatdığı illər qeydə alınmasına baxmayaraq hazırkı dövrdə bu istehsal gücünə çatmaq mümkün olmamışdır və bu rekord göstəricidən dəfələrlə az pambıq istehsalı həyata keçirilir. Son illərdə ölkənin istehsal gücü 55 min tona qədər artsa da, əvvəlki rəqəmlərdən də göründüyü kimi bu göstərici ölkənin mövcud potensialından çox aşağıdır.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın ən vacib resursu insan hesab edilir. İnsan kifayət qədər uzun müddət və böyük həcmdə investisiya tələb etsə də, rəqabətli insan kapitalı uzun müddət multiplikativ effektlə fayda verir. Məhz buna görədir ki, Azərbaycanın

2030-cu ilə qədər əldə etməyi nəzərdə tutduğu prioritetlər arasında insan kapitalı mövzusu ciddi yer tutur. İnsan kapitalının rəqabətqabiliyyətli olması üçün müasir tələblərə uyğun təhsil sistemi qurulmalı, sağlam həyat tərzini təbliğ edilməli, cəmiyyətdə innovativ fəaliyyətlərə maraq artırılmalıdır.

Bütün bu prioritetlərə nail olunmasında özəl və dövlət sektoru arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, özəl sektorun rəqabət qabiliyyətinin artırılması ümumi fikir olaraq qeyd edilir. COVID-19 pandemiyası və 2014-2015-ci illərdəki əmtəə qiymətləri şoku şaxələndirilmiş iqtisadiyyatın vacibliyini bir daha xatırlatdı. Xüsusən, Azərbaycan kimi faydalı resurslarla zəngin olan dövlətlərin bu istiqamətdəki fəaliyyətləri uzunmüddətli dövrdə olduqca faydalı nəticələr verir. Azərbaycan kimi ixtisaslaşmış ixrac ilə seçilən dövlətlərdə kənd təsərrüfatı kimi ən az məhsuldar hesab edilən sahələrə belə edilən investisiyalar ölkənin iqtisadi sabitliyinin artması ilə özünü büruzə verir. Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatında da mühüm yer tutur. Ölkə ərazisinin 58%-i heyvandarlıq məqsədləri üçün istifadə edilir, həmçinin əhalinin 36.4%-nin iş yeri məhz bu sahədədir. Buna baxmayaraq kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq olduqca aşağı səviyyələrdədir ki, bu da özünü kənd təsərrüfatının ÜDM-dəki payında bildirir. Belə ki, Azərbaycanın ÜDM-nin yalnız 5%-i kənd təsərrüfatı sahəsinin payına düşür ki, bu da bu sahədə istifadə edilən resurs göstəriciləri ilə müqayisədə olduqca aşağı göstəricidir.

Qanunvericilik bazasındakı dəyişikliklər də özəl sektorun inkişaf sürətinin artmasına fayda verə bilər. Belə ki, ölkənin gömrük və vergi siyasətlərində sahibkarlığa yönümlü dəyişikliklər etmək qeyri-neft sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına dəstək olacaqdır. Lakin unutmamaq lazımdır ki, vergi və gömrük siyasətindəki güzəştlər dövlət xərclərinin adekvat formada qarşılınması məsələsində problemlərə səbəb olmamalıdır.

“Yaşıl iqtisadiyyat” meyilləri də son illərdə öz əhəmiyyətini artırmaqdadır. Ölkənin iqtisadi sabitliyinə zərər vurmada iqtisadi fəaliyyət növlərini minimum ekoloji zərər mühitinə keçirmək olduqca uzun müddət və düzgün yanaşma tələb edən mövzudur. Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bu mövzudakı mövqeləri kifayət

qədər mürəkkəbdir. Çünki bu kimi dövlətlər aşağı texnoloji inkişaf səbəbindən ekoloji çirklənməyə ən çox məruz qalan ölkələr olmaqla yanaşı, aşağı maliyyə imkanları səbəbindən elmi-texniki tərəqqini iqtisadi fəaliyyət proseslərinə cəlb etmək imkanlarının əz zəif olduğu ölkələrdir. MDB ölkələri son on illiklərdə dünya enerji bazarında vacib yer tutur. Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan kimi dövlətlər zəngin enerji resurslarına malik olmaqla bu resursları digər ölkələrə ixrac edir. Buna görə də, xüsusilə bu dövlətlər üçün iqtisadi fəaliyyətlərin “yaşıllaşdırılmasına” ehtiyac var. Azərbaycan da 2030-cu ilədək istixana qazları emissiyasını 1990-cı illə müqayisədə 35% azaltmağı hədəf kimi müəyyən edib (<https://www4.unfccc.int/sites/NDCStaging/Pages/All.aspx>). Digər MDB dövlətləri də bu kimi hədəflər müəyyənləşdirsə də, 2021-ci il etibarilə MDB dövlətlərinin istixana qazlarının adambaşına emissiya dəyərləri İEÖ-lərlə müqayisədə yüksək olaraq qalır (<https://www.iea.org/data-and-statistics/data-product/emissions-factors-2021>).

Ümumiyyətlə, son 2 əsr dünya tarixinin ən isti əsrləri olmuşdur. 2020-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında havanın orta temperaturu sənaye inqilabından əvvəlki dövrlə müqayisədə 1.2 dərəcə Selsi yuxarı olmuşdur. Havadakı karbon qazı konsentrasiyasının miqdarı 2019-cu ildə tarixi maksimuma çatmışdır. İqlim dəyişmələri Qrenlandiya və Antarktika zonasında buzlaqların əriməsi nəticəsində dəniz səviyyəsində artıma səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda da iqlim dəyişmələri özünü göstərir. Son on ildə ölkədə daşqınların sayında artım nəzərə çarpır. Təbiidir ki, iqtisadi inkişaf göstəriciləri əldə edilərkən ətraf-mühit amillərinə də diqqət edilməli, inkişafın ekoloji zərərini minimuma endirmək lazımdır.

Etibarlı iqtisadi siyasətin formalaşdırılması siyasətçilərin qərar verməkdə ən çox çətinlik çəkdiyi mövzulardandır. Çünki burada qısamüddətli dövrdə iqtisadi inkişafın əldə edilməsi ilə yanaşı bu inkişafın “yaşıl” və davamlı olması tələbi də mövcuddur. Düzgün qurulmuş iqtisadi siyasət isə həm qısamüddətli dövrdə iqtisadi artımı təmin edə bilir, həm də uzunmüddətli dövrdəki iqtisadi inkişaf potensialını artırır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Koronavirus pandemiyası həm qlobal, həm də dünya iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurdu. İEÖ-lər güclü iqtisadi potensialından istifadə edərək mümkün zərərləri minimuma salmağı bacarsalar da, əksər İEOÖ-lər ciddi iqtisadi böhranla üz-üzə qaldılar. Belə ki, İEÖ-lər öz iqtisadi resursları sayəsində daxili sosial-iqtisadi problemləri daha effektiv aradan qaldırmaq imkanına malik idilər. İEOÖ-lərdə isə belə imkanlar məhdud olduğuna görə pandemiya onların iqtisadi göstəricilərinə zərbə vurmaqla bir çox sosial-iqtisadi problemlərin yaranmasına gətirib çıxardı. Azərbaycanın pandemiya dövründəki iqtisadi vəziyyətini isə 2 başlıq altında şərh etmək daha düzgün olar: daxili və qlobal.

Daxili siyasəti həm pandemiyanın ilk dövrlərindən karantin rejimi tətbiq etməklə, həm də paralel olaraq iqtisadi subyektlər üçün irihəcmli dəstək planı tətbiq etməklə uğurlu hesab etmək mümkündür. Vaxtında tətbiq edilmiş karantin rejimi dövlətin başlıca vəzifəsinin insanların həyat və sağlamlığı olduğunu bir daha vurğulamaqla əhalinin minimum zərərlə pandemiya dövrünü keçirməsinə səbəb oldu. Həmçinin, dəstək paketi həm əhalinin sosial vəziyyətinin sabitliyini qorumaq, həm də iqtisadi subyektlərin fəaliyyətlərinin pandemiyaadan aldığı zərbəni mümkün olduğu qədər kompensasiya etməyə imkan verdi.

Lakin qlobal şəraitin dəyişməsi ölkə iqtisadiyyatında ciddi problemlərə, daha doğrusu, mövcud problemlərin özlərini daha qabarıq şəkildə göstərməsinə səbəb oldu. Bu problemlərdən ən başlıcası da məhz Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sənayesindən olan asılılığıdır. Tədqiqat işində aparılan təhlillərin də nəticəsindən aydın olur ki, COVID-19 pandemiyası dövründə Azərbaycanın ÜDM göstəricisindəki azalmanın əsas səbəbi xam neftin dünya bazarlarındakı qiymətinin kəskin enməsi olmuşdur. Lakin qeyri-neft ÜDM göstəricisi pandemiyaadan ciddi zərər görməmişdir. Buradan da belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, ölkə iqtisadiyyatındakı çoxuklidliliyin aradan qaldırılması və neftdən olan asılılığın azaldılması pandemiya dövründə daha yüksək ÜDM göstəricisi əldə etməyə imkan yarada bilərdi. Lakin mövcud vəziyyət ölkə

iqtisadiyyatın bu kimi qlobal xarakterli hadisələrdən: müharibələrdən və epidemiyalardan ciddi asılığını yaradır.

Pandemiyadan öncə ölkənin turizm sektorunda kifayət qədər progressiv statistik nəticələrin əldə edilməsi pandemiya dövründə ciddi azalmaya baxmayaraq bu sektorun Azərbaycan üçün olduqca yüksək potensial saxladığını göstərir. Post-neft dövrünün başlaması və iqtisadiyyatın sabit inkişafını təmin etmək üçün turizm sektoruna dövlət diqqətinin daha da artırılmasına, pandemiyadan dəyən zərərin mümkün qədər bərpa edilib turizm sektoru üçün yeni inkişaf dövründə addım atılmasına ehtiyac var. Nəzərə alsaq ki, ölkəyə gələn turistlər yalnız turizm xidmətlərindən istifadə etmir, həmçinin bir çox digər sahələrin xidmət və məhsullarından istifadə edir, ölkənin ÜDM göstəricisinin artırılmasında turizm sektoru ciddi imkanlar yaradır.

Koronavirus pandemiyası, həmçinin, ölkənin əmək bazarına da mənfi təsir göstərdi. Ölkədə rəsmi işsiz statusu daşıyan şəxslərin sayında 50%-lik – olduqca yuxarı artım qeydə alınıb və işsizlərin sayı 375 min nəfərə çatıb. Bundan əlavə ölkədə muzdla işləyənlərin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətində geriləmə nəzərə çarpıb. Yeni müstəqillik qazanmış Azərbaycan uzun illər əmək qabiliyyətli əhalinin artımını muzdlu iş yerləri ilə təmin etməkdə çətinlik çəksə də, artıq 2011-ci ildən bu göstəricidə progressiv trendlər görünüb. Lakin təəssüf ki, koronavirus pandemiyası yenidən muzdla çalışanların əmək qabiliyyətli əhaliyə faiz nisbətində azalmaya səbəb oldu. Dövlət orqanlarında çalışanların sayında azalma trendi mövcud olduğuna görə demək ki, artıq muzdlu iş yerlərinin özəl sektorda yaradılmasına ehtiyac var. Bunun üçün isə, dövlət investisiyalı özəl şirkətlərin sayının və həcmnin artırılmasına, sahibkarlığa dəstək proqramlarının davam etdirilməsinə, müxtəlif güzəşt tətbiq etməklə iş yerlərinin şəffaflaşdırılmasına və rəsmiləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Dünya trendlərindən də göründüyü kimi hazırda ən yüksək potensiallı investisiya sahəsi insan kapitalına qoyulan investisiya hesab edilir. Azərbaycanda da

Ölkənin fiskal siyasətində isə pandemiya dövründə sabitlik diqqət çəkib. Xüsusən, həm sahibkarlığa, həm də əhalinin gündəlik həyatına ciddi təsir göstərmək

imkanı olan manatın məzənnəsinin Dövlət Neft Fondu və Mərkəzi Bankın ehtiyatları hesabına sabit saxlanması COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirlərinin daha da artmamasında böyük rol oynamışdır. İndiki halda isə yerli və dünya miqyasında həyata keçirilmiş dəstək proqramlarının nəticəsi olaraq artmaqda olan inflyasiya göstəricisi ilə mübarizə aparmaq üçün faiz dərəcəsi strategiyalarına diqqət edilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Əyyubova N.S (2014) “Statistika (Ümumi nəzəriyyə) Dərslik. Bakı, Afpoliqraf, 344 səh.
2. Əyyubova N.S. (2014) “Sosial-iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılması məsələləri”. Dərslik. Bakı, Afpoliqraf, 168 səh.
3. Həsənli Y.H. (2008) “Ekonometrikaya giriş”, Dərslik, Bakı, 236 səh.
4. Həsənli Y.H. (2014) “Statistika praktiki nümunələrlə”, Bakı, 564 səh.
5. Həsənli Y. Musayeva C. “COVID-19 pandemiyasının sosial təsirləri və sosial rifahın dəstəklənməsi istiqamətləri” Dayanıqlı İnkişaf, cild 1, № 1,2021;
6. Orucov E.Q. (2018) “Ekonometrika”, Dərslik, Bakı, Afpoliqraf, 398 səh.

İngilis dilində

7. Bartak J., Jablonski L., Jastrzebska A. “Examining GDP Growth and its Volatiliy: An Episodic Approach” MDPI, 2021
 1. Benedek D., Gemayel E. and others (2021). A Post-Pandemic Assessment of the Sustainable Development Goals. IMF staff discussion note
8. Castle J., Doornik J., Hendry D. “Selecting a Model for Forecasting” MDPI, 2021
 1. Chunding Li, Xin Li “COVID-19 and trade: Simulated asymmetric loss” Journal of Asian Economics 75, 2021
 2. CRCP (2021). Climate Risk Country Profile: Azerbaijan. The World Bank Group and Asian Development Bank
 3. Davoodi H.R. and others (2021). Macroeconomic Stability and Inclusive Growth. IMF Working Paper 21/81. Washington, DC: International Monetary Fund
 4. Ersado, L. (2006). Azerbaijan’s household survey data: Explaining why inequality is so low (Policy Research Working Paper WPS 4009). Washington, DC: World Bank

9. Eviews 8 Command and Programming Reference
10. Eviews 8 User's guide
 1. Eyvaz-zada E. (2021). The Contours of Post-COVID Sustainable Development in Azerbaijan. *Economic Growth and Social Welfare*, Issue III, pp. 48-58.
11. Fang J., Collins A., Yao S. "On the global COVID-19 pandemic and China's FDI" *Journal of Asian Economics* 75, 2021
12. Gu S., Slusarczyk B., Hajizada S., Kovalyova I., Sakhbieva A. "Impact of the COVID-19 Pandemic on Online Consumer Purchasing Behavior" *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 2021
13. Hasanli Y. Safarova A. Assessing the distinctive impact of Covid-19 on sustainable development goals. 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development – Baku, 18-19 June, 2020
14. Hayakawa K. Keola S. "How is the Asian economy recovering from COVID-19? Evidence from the emissions of air pollutants". *Journal of Asian Economics* 77, 2021
15. Hrydziushka A., Hrybau A., Kulakou V., "Patterns of Human Capital Formation" *Olsztyn Economic Journal*, 2021, 16(1), pp 5-16.
16. Niftiyev I. "Dutch Disease Symptoms in Azerbaijan Economy". *Journal of Economic Cooperation and Development*, 41, 3(2020), pp. 33-67
17. Peszko G. and others. (2020). *Diversification and Cooperation in a Decarbonizing World: Climate Strategies for Fossil Fuel-Dependent Countries*. Washington DC: World Bank.
18. Schneider, F. (2018). *Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?* Working paper No. 18/17 Author/Editor: Leandro Medina. IMF.
19. Ullrich T. "On the Autoregressive Time Series Model Using Real and Complex Analysis" *MDPI*, 2021
20. World Bank Group - *Global Economic Prospects June 2021*
21. World Economic Forum – *Annual Report 2020-2021*

Türk dilində

1. Sevüktekin M., Nargeleçekenler M. (2007) “Ekonometrik zaman serileri analizi. Eviews Uygulamalı”, Genişlenmiş 2 Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Ekim, 494 səh
2. Ertek T. (2000) “Ekonometriye Giriş”, Genişlenmiş 2. Baskı, Beta, İstanbul, 446 səh.

Rus dilində

1. Вуколов Э.А. Основы статистического анализа / Практикум по статистическим методам и исследованию операций с использованием пакетов STATİSTİCA и EXCEL учебное пособие М.: Форум: ИНФРА-М., 2010, 464 стр.
2. Гюльмамедова Гюнель. Количественный анализ денежных и материальных накоплений / Германия, LAP LAMBERT, 2014, 153 стр.
3. Эконометрика: Учебник для бакалавров / Под ред. Н.И. Елисеевой. - Москва: Проспект, 2013, 288 стр.

Internet resursları

1. <https://www.bloomberg.com/markets/sectors/energy>
2. <https://www.azstat.org/portal/>
3. <https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>
4. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2021/06/08/world-bank-global-economic-prospects-2021>
5. <https://www.macrotrends.net/1369/crude-oil-price-history-chart>
6. <https://e-qanun.az/framework/44831>
7. <https://president.az/az/articles/view/50474>
8. <https://ourworldindata.org/coronavirus>
9. <https://azerbaijan.un.org/>

10. <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2020/04/azerbaijan-government-and-institution-measures-in-response-to-covid.html>
11. <https://www.oilandgasvisionjobs.com/news-item/bp-remains-committed-to-azerbaijan-oil-gas-development>
12. https://tourism.gov.az/uploads/documents/statistic/december_2021_web.pdf
13. <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-product/emissions-factors-2021>
14. <https://www4.unfccc.int/sites/NDCStaging/Pages/All.aspx>

ƏLAVƏLƏR

Tədqiqat işində qurulan modellərin testləri

Əlavə 1.

Model 1-in statistik xarakteristikaları

Date: 04/14/22 Time: 12:16
 Sample: 2019M12 2020M12
 Included observations: 11

Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob	
		1	-0.026	-0.026	0.0097	0.921
		2	0.229	0.229	0.8441	0.656
		3	-0.338	-0.346	2.8847	0.410
		4	-0.299	-0.406	4.7070	0.319
		5	-0.223	-0.114	5.8958	0.316
		6	0.008	0.083	5.8976	0.435
		7	0.018	-0.165	5.9094	0.550
		8	0.089	-0.251	6.2844	0.615
		9	0.036	-0.073	6.3769	0.702
		10	0.006	-0.015	6.3822	0.782

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.204357	Prob. F(2,8)	0.8193
Obs*R-squared	0.534666	Prob. Chi-Square(2)	0.7654
Scaled explained SS	0.303164	Prob. Chi-Square(2)	0.8593

Test Equation:

Dependent Variable: RESID^2

Method: Least Squares

Date: 04/14/22 Time: 12:18

Sample: 2019M12 2020M10

Included observations: 11

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.017694	0.116406	0.152000	0.8830
LOG(COVIDC(2))	0.001258	0.009784	0.128534	0.9009
DUMMY	-0.032629	0.051935	-0.628268	0.5473

R-squared	0.048606	Mean dependent var	0.029564
Adjusted R-squared	-0.189242	S.D. dependent var	0.045401
S.E. of regression	0.049511	Akaike info criterion	-2.946238
Sum squared resid	0.019611	Schwarz criterion	-2.837721
Log likelihood	19.20431	Hannan-Quinn criter.	-3.014643
F-statistic	0.204357	Durbin-Watson stat	1.873612
Prob(F-statistic)	0.819297		

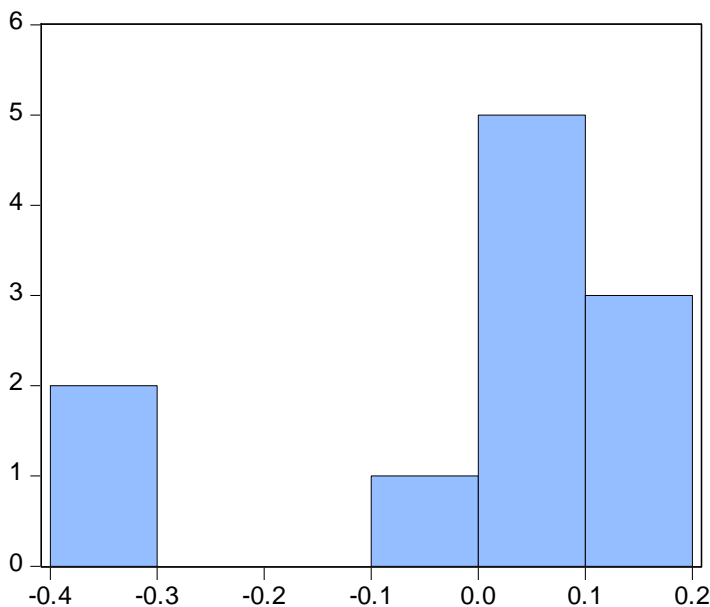
Null Hypothesis: RESID08 has a unit root
 Exogenous: None
 Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=1)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.052460	0.0063
Test critical values:		
1% level	-2.816740	
5% level	-1.982344	
10% level	-1.601144	

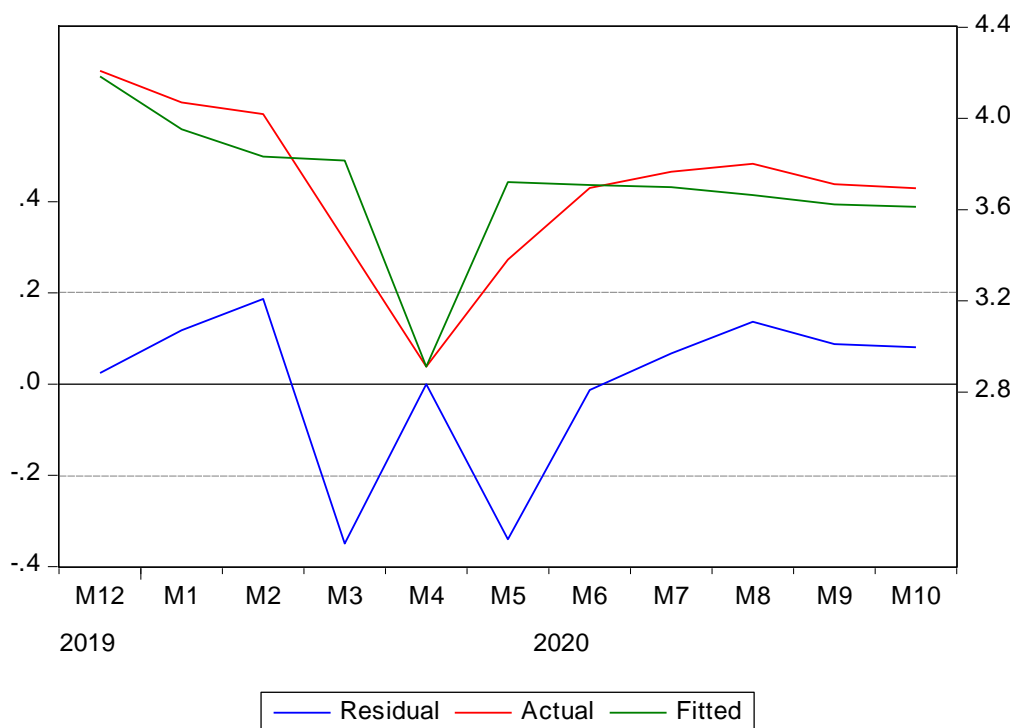
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.
 Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations
 and may not be accurate for a sample size of 10

Augmented Dickey-Fuller Test Equation
 Dependent Variable: D(RESID08)
 Method: Least Squares
 Date: 04/14/22 Time: 12:20
 Sample (adjusted): 2020M01 2020M10
 Included observations: 10 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
RESID08(-1)	-1.026604	0.336320	-3.052460	0.0137
R-squared	0.508429	Mean dependent var		0.005657
Adjusted R-squared	0.508429	S.D. dependent var		0.270777
S.E. of regression	0.189847	Akaike info criterion		-0.390554
Sum squared resid	0.324378	Schwarz criterion		-0.360296
Log likelihood	2.952771	Hannan-Quinn criter.		-0.423748
Durbin-Watson stat	1.940915			

Series: RESID08	
Sample 2019M12 2020M12	
Observations 11	
Mean	-8.00e-16
Median	0.067624
Maximum	0.186886
Minimum	-0.349596
Std. Dev.	0.180333
Skewness	-1.249053
Kurtosis	3.144024
Jarque-Bera	2.869751
Probability	0.238145

Mənbə: Müəllif tərəfindən Eviews proqram paketi vasitəsilə hazırlanıb

Model 2-nin statistik xarakteristikaları

Date: 04/14/22 Time: 12:25
 Sample: 2019M12 2020M12
 Included observations: 13

Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob	
		1	-0.494	-0.494	3.9683	0.046
		2	-0.046	-0.384	4.0057	0.135
		3	0.115	-0.165	4.2639	0.234
		4	-0.073	-0.145	4.3783	0.357
		5	-0.091	-0.269	4.5782	0.469
		6	0.114	-0.186	4.9425	0.551
		7	0.006	-0.097	4.9437	0.667
		8	-0.119	-0.220	5.4924	0.704
		9	0.230	0.056	8.0637	0.528
		10	-0.026	0.239	8.1086	0.618
		11	-0.250	-0.037	14.199	0.222
		12	0.133	-0.105	17.654	0.127

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.649568	Prob. F(1,11)	0.4373
Obs*R-squared	0.724867	Prob. Chi-Square(1)	0.3946
Scaled explained SS	0.864920	Prob. Chi-Square(1)	0.3524

Test Equation:

Dependent Variable: RESID^2
 Method: Least Squares
 Date: 04/14/22 Time: 12:27
 Sample: 2019M12 2020M12
 Included observations: 13

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.107534	0.167310	-0.642724	0.5336
LOG(NQ)	0.036092	0.044782	0.805958	0.4373
R-squared	0.055759	Mean dependent var		0.026814
Adjusted R-squared	-0.030081	S.D. dependent var		0.050953
S.E. of regression	0.051714	Akaike info criterion		-2.945541
Sum squared resid	0.029418	Schwarz criterion		-2.858626
Log likelihood	21.14602	Hannan-Quinn criter.		-2.963406
F-statistic	0.649568	Durbin-Watson stat		0.659219
Prob(F-statistic)	0.437344			

Null Hypothesis: RESID09 has a unit root
 Exogenous: None
 Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=2)

	t-Statistic	Prob.*

Augmented Dickey-Fuller test statistic		-6.319371	0.0000
Test critical values:	1% level	-2.771926	
	5% level	-1.974028	
	10% level	-1.602922	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations and may not be accurate for a sample size of 12

Augmented Dickey-Fuller Test Equation

Dependent Variable: D(RESID09)

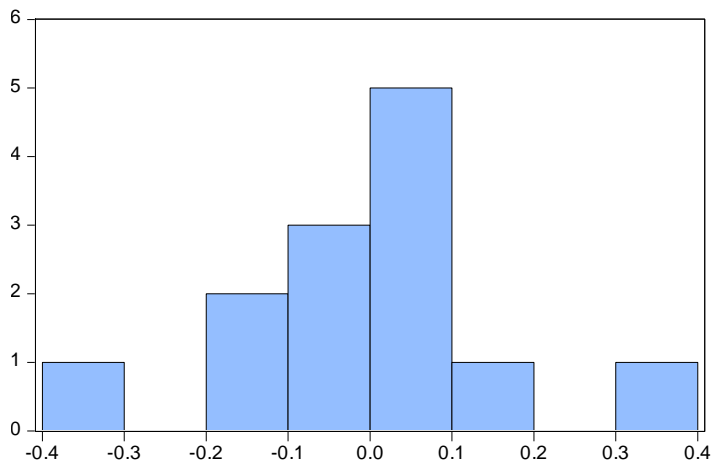
Method: Least Squares

Date: 04/14/22 Time: 12:29

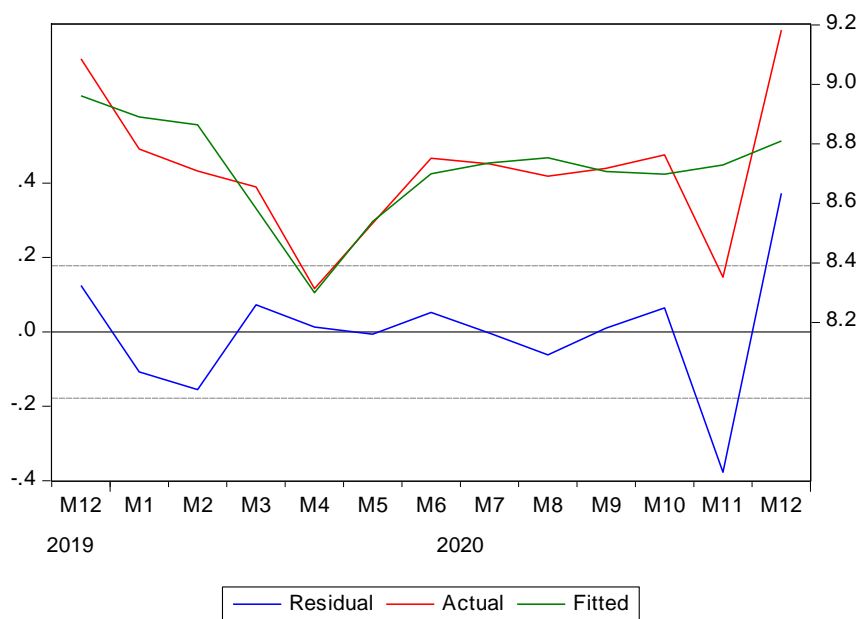
Sample (adjusted): 2020M01 2020M12

Included observations: 12 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
RESID09(-1)	-1.820935	0.288151	-6.319371	0.0001
R-squared	0.782782	Mean dependent var		0.020659
Adjusted R-squared	0.782782	S.D. dependent var		0.283212
S.E. of regression	0.131995	Akaike info criterion		-1.132443
Sum squared resid	0.191651	Schwarz criterion		-1.092034
Log likelihood	7.794660	Hannan-Quinn criter.		-1.147404
Durbin-Watson stat	2.332765			

Series: RESID09	
Sample 2019M12 2020M12	
Observations 13	
Mean	-2.20e-15
Median	0.010228
Maximum	0.372493
Minimum	-0.377110
Std. Dev.	0.170437
Skewness	-0.077742
Kurtosis	4.333107
Jarque-Bera	0.975731
Probability	0.613935

Mənbə: Müəllif tərəfindən Eviews proqram paketi vasitəsilə hazırlanıb

Model 3-nin statistik xarakteristikaları

Date: 04/14/22 Time: 12:33
 Sample: 2019M12 2020M12
 Included observations: 11

Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob	
		1	0.402	0.402	2.3162	0.128
		2	-0.026	-0.224	2.3270	0.312
		3	-0.081	0.028	2.4445	0.485
		4	-0.334	-0.390	4.7173	0.318
		5	-0.363	-0.085	7.8636	0.164
		6	-0.235	-0.186	9.4400	0.150
		7	-0.014	0.119	9.4469	0.222
		8	0.008	-0.262	9.4501	0.306
		9	0.049	0.056	9.6209	0.382
		10	0.093	-0.214	10.860	0.369

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.001545	Prob. F(1,9)	0.9695
Obs*R-squared	0.001888	Prob. Chi-Square(1)	0.9653
Scaled explained SS	0.002057	Prob. Chi-Square(1)	0.9638

Test Equation:

Dependent Variable: RESID^2
 Method: Least Squares
 Date: 04/14/22 Time: 12:33
 Sample: 2019M12 2020M10
 Included observations: 11

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.018366	0.105334	0.174355	0.8654
LOG(COVIDC(2))	0.000348	0.008855	0.039308	0.9695

R-squared	0.000172	Mean dependent var	0.022472
Adjusted R-squared	-0.110920	S.D. dependent var	0.042519
S.E. of regression	0.044815	Akaike info criterion	-3.209580
Sum squared resid	0.018076	Schwarz criterion	-3.137235
Log likelihood	19.65269	Hannan-Quinn criter.	-3.255183
F-statistic	0.001545	Durbin-Watson stat	2.119291
Prob(F-statistic)	0.969503		

Null Hypothesis: RESID10 has a unit root

Exogenous: None

Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=1)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.832714	0.0659
Test critical values:		
1% level	-2.816740	
5% level	-1.982344	

10% level

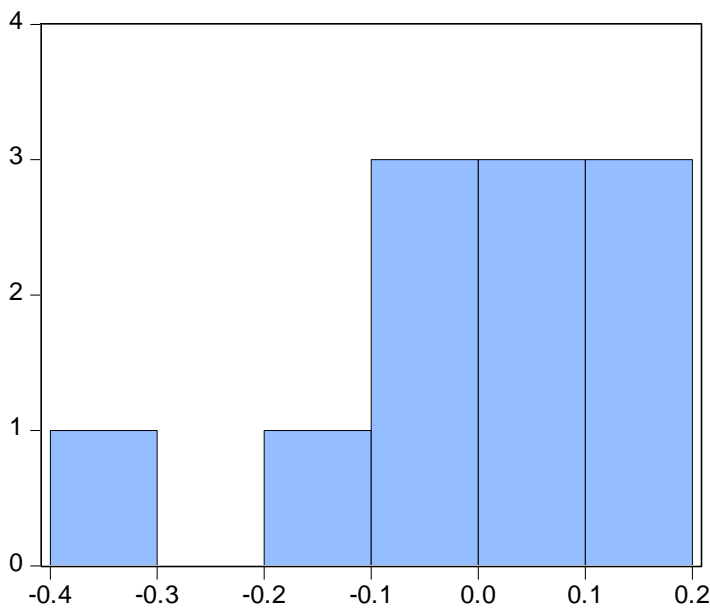
-1.601144

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

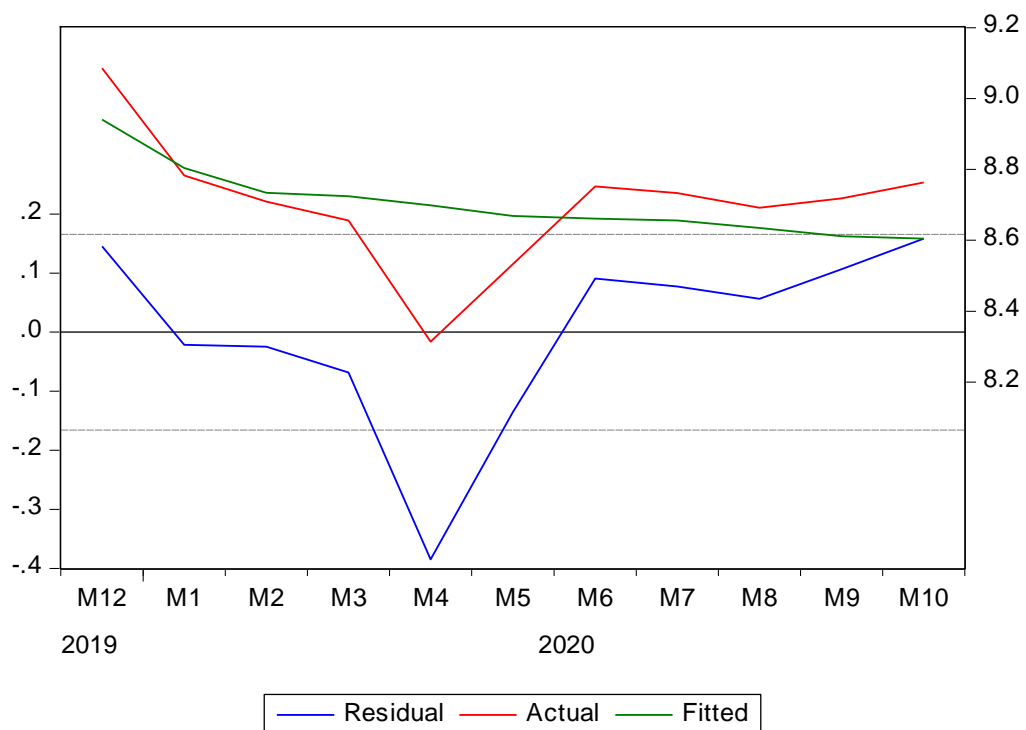
Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations
and may not be accurate for a sample size of 10

Augmented Dickey-Fuller Test Equation
Dependent Variable: D(RESID10)
Method: Least Squares
Date: 04/14/22 Time: 12:34
Sample (adjusted): 2020M01 2020M10
Included observations: 10 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
RESID10(-1)	-0.552185	0.301294	-1.832714	0.1001
R-squared	0.271728	Mean dependent var		0.001283
Adjusted R-squared	0.271728	S.D. dependent var		0.166406
S.E. of regression	0.142009	Akaike info criterion		-0.971214
Sum squared resid	0.181499	Schwarz criterion		-0.940956
Log likelihood	5.856072	Hannan-Quinn criter.		-1.004408
Durbin-Watson stat	1.538263			

Series: RESID10	
Sample 2019M12 2020M12	
Observations 11	
Mean	-1.81e-15
Median	0.056682
Maximum	0.158230
Minimum	-0.384949
Std. Dev.	0.157223
Skewness	-1.355694
Kurtosis	4.254609
Jarque-Bera	4.090928
Probability	0.129320

Mənbə: Müəllif tərəfindən Eviews proqram paketi vasitəsilə hazırlanıb

Model 5-in statistik xarakteristikaları

Date: 05/15/22 Time: 09:55
 Sample: 2020M01 2022M02
 Included observations: 24

Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob	
		1	0.079	0.079	0.1674	0.682
		2	-0.176	-0.184	1.0491	0.592
		3	0.076	0.111	1.2212	0.748
		4	-0.184	-0.249	2.2830	0.684
		5	0.003	0.103	2.2832	0.809
		6	0.373	0.293	7.1054	0.311
		7	-0.222	-0.311	8.9069	0.259
		8	-0.347	-0.248	13.592	0.093
		9	0.063	0.046	13.758	0.131
		10	-0.020	0.075	13.776	0.183
		11	0.147	0.137	14.819	0.191
		12	0.305	0.066	19.647	0.074

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:

F-statistic	0.620221	Prob. F(2,20)	0.5479
Obs*R-squared	1.401600	Prob. Chi-Square(2)	0.4962

Test Equation:

Dependent Variable: RESID

Method: Least Squares

Date: 05/15/22 Time: 09:55

Sample: 2020M02 2022M01

Included observations: 24

Presample missing value lagged residuals set to zero.

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(DC(1))	0.004995	0.027580	0.181122	0.8581
C	-0.035754	0.176429	-0.202656	0.8415
RESID(-1)	0.110449	0.223811	0.493491	0.6270
RESID(-2)	-0.282028	0.268534	-1.050249	0.3061

R-squared	0.058400	Mean dependent var	-2.22E-16
Adjusted R-squared	-0.082840	S.D. dependent var	0.185487
S.E. of regression	0.193017	Akaike info criterion	-0.301064
Sum squared resid	0.745112	Schwarz criterion	-0.104722
Log likelihood	7.612773	Hannan-Quinn criter.	-0.248975
F-statistic	0.413481	Durbin-Watson stat	1.933823
Prob(F-statistic)	0.745144		

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.015506	Prob. F(1,22)	0.9020
Obs*R-squared	0.016904	Prob. Chi-Square(1)	0.8966

Scaled explained SS 0.017966 Prob. Chi-Square(1) 0.8934

Test Equation:
 Dependent Variable: RESID^2
 Method: Least Squares
 Date: 05/15/22 Time: 09:56
 Sample: 2020M02 2022M01
 Included observations: 24

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.027205	0.047645	0.570981	0.5738
LOG(DC(1))	0.000930	0.007467	0.124523	0.9020
R-squared	0.000704	Mean dependent var		0.032972
Adjusted R-squared	-0.044718	S.D. dependent var		0.053571
S.E. of regression	0.054755	Akaike info criterion		-2.892229
Sum squared resid	0.065959	Schwarz criterion		-2.794058
Log likelihood	36.70675	Hannan-Quinn criter.		-2.866185
F-statistic	0.015506	Durbin-Watson stat		2.349740
Prob(F-statistic)	0.902032			

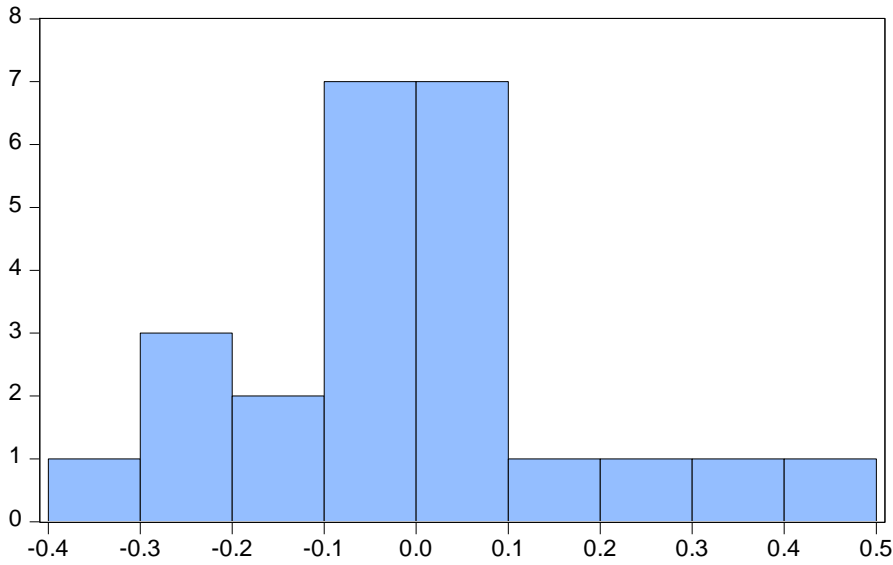
Null Hypothesis: RESID02 has a unit root
 Exogenous: Constant
 Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=5)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-4.206772	0.0036
Test critical values:		
1% level	-3.752946	
5% level	-2.998064	
10% level	-2.638752	

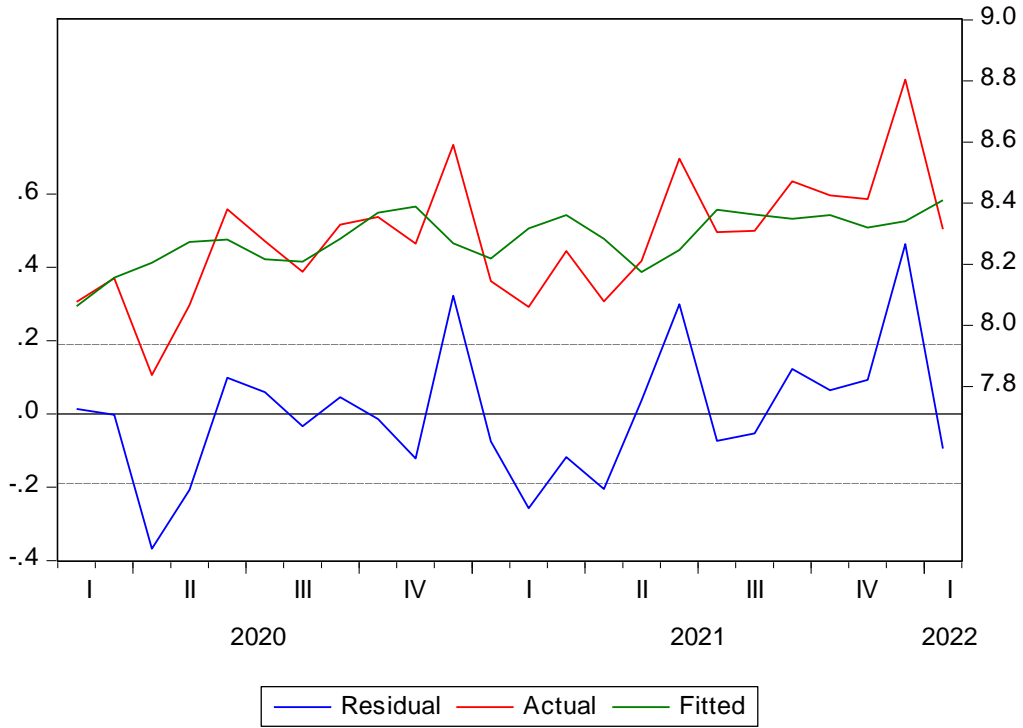
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Augmented Dickey-Fuller Test Equation
 Dependent Variable: D(RESID02)
 Method: Least Squares
 Date: 05/15/22 Time: 09:57
 Sample (adjusted): 2020M03 2022M01
 Included observations: 23 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
RESID02(-1)	-0.920450	0.218802	-4.206772	0.0004
C	-0.000915	0.040355	-0.022675	0.9821
R-squared	0.457321	Mean dependent var		-0.004699
Adjusted R-squared	0.431480	S.D. dependent var		0.256614
S.E. of regression	0.193488	Akaike info criterion		-0.364266
Sum squared resid	0.786186	Schwarz criterion		-0.265528
Log likelihood	6.189061	Hannan-Quinn criter.		-0.339434
F-statistic	17.69693	Durbin-Watson stat		1.948244
Prob(F-statistic)	0.000396			

Series: RESID02	
Sample 2020M01 2022M02	
Observations 24	
Mean	-2.22e-16
Median	-0.007762
Maximum	0.463292
Minimum	-0.367790
Std. Dev.	0.185487
Skewness	0.519710
Kurtosis	3.529778
Jarque-Bera	1.361059
Probability	0.506349

Mənbə: Müəllif tərəfindən Eviews proqram paketi vasitəsilə hazırlanıb

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Orta aylıq xam neft qiyməti, COVID-19 yoluxma və ölüm sayı, Azərbaycanın ÜDM-i..	30
Cədvəl 2: Model 1-in əsas statistik xarakteristikaları	31
Cədvəl 3: Model 2-in əsas statistik xarakteristikaları	33
Cədvəl 4: Model 3-in əsas statistik xarakteristikaları	33
Cədvəl 5: Azərbaycanda COVID-19 virusuna yoluxma sayı və qeyri-neft ÜDM.....	35
Cədvəl 6: Model 5-in əsas statistik xarakteristikaları	36
Cədvəl 7: Asiya İnkişaf Bankının pandemiya dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bağlı rəyləri..	51

Asiya İnkişaf Bankının pandemiya dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bağlı rəyləri

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Dünya üzrə adambaşına düşən ÜDM,	11
Qrafik 2: Dünya turizm bazarının həcmi.....	13
Qrafik 3: Ayrı-ayrı regionlarda turizm bazarının həcmindəki azalma, faizlə.....	14
Qrafik 4: Aylar üzrə dünya turizm bazarının həcmindəki azalma, faizlə	14
Qrafik 5: Azərbaycana səfər edən turistlərin sayı aylar üzrə, min nəfər.....	16
Qrafik 6: Son 10 ildə Brent markalı neftin dünya qiyməti, ABŞ	17
Qrafik 7: Pandemiya dövründə Brent markalı neftin dünya qiyməti, ABŞ dolları.....	17
Qrafik 8: Dünya üzrə COVID-19 virusuna orta gündəlik yoluxma sayı, nəfər.....	18
Qrafik 9: Müxtəlif böhran dövrlərində ABŞ ÜDM-nin dəyişməsi.....	22
Qrafik 10: Azərbaycanın ÜDM-i 1995-2021, mln manatla.....	26
Qrafik 11: Brent markalı neftin dünya qiyməti, ABŞ dolları.....	28
Qrafik 12: Xam neftin dünya bazarındakı qiyməti və Azərbaycanın ÜDM-i (1995-2021).....	28
Qrafik 13: Azərbaycanda COVID-19-a gündəlik yoluxma sayı və qeyri-neft ÜDM.....	36
Qrafik 14: Azərbaycanın əmək qabiliyyətli əhali sayı (1995-2020).....	43
Qrafik 15: Azərbaycanda iqtisadi cəhətdən fəal əhali sayı (1995-2020).....	43
Qrafik 16: Azərbaycanda muzzla işləyən şəxslərin sayı (1995-2020).....	44
Qrafik 17: Dövlət və özəl sektorda muzzla işləyənlərin sayı (1995-2020).....	45
Qrafik 18: Azərbaycanda rəsmi işsizlərin sayı (1999-2020).....	46
Qrafik 19: Azərbaycanda muzzla işləyən şəxslərin sayının əmək qabiliyyətli əhali sayına nisbəti..	47